

The Divine Name *al-Raḥmān* in the *Qur'ān*: A Critical Study of Its Persian Translations

Amir Zowqi

Assistant Professor in Department of *Qur'ān* and Hadith Sciences,
Faculty of Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
(Email: a.zowqi@isu.ac.ir).

Extended Abstract

The divine name *al-Raḥmān* appears 56 times in the *Qur'ān* (excluding the basmala at the beginning of chapters). Its co-occurrence with the attribute *al-Raḥīm* in the basmala and five other verses led early *Qur'ān*ic exegetes and translators to assume that the two terms derive from the same root (r-ḥ-m) and differ only in the scope, abundance, or continuity of divine mercy. Interpretations of *raḥma* have ranged from divine blessings and favors bestowed upon servants to forgiveness and pardon for sinners or believers.

The primary issue of this study is whether *al-Raḥmān* is a proper name (‘alam) or an attribute (ṣifa) for God Almighty, and it gathers evidence from the time of revelation and pre-Islamic Arabian history in support of its status as a proper name. Subsequently, we examine how Islamic scholars’ understanding and interpretation of this issue evolved in classical Arabic-Persian lexicons and Persian translations of the *Qur'ān*. To accomplish this goal, the study analyzes the *Qur'ān*ic usages of *al-Raḥmān* as well as historical reports concerning its application. Considering that Arab migrants from southern Arabia applied *al-Raḥmān* to God Almighty, the study also explores the pre-Islamic South Arabian epigraphic parallels, particularly *Rḥmn* (*Raḥmānān*) in Sabaeen inscriptions. The findings indicate that the Quraysh and some

Promotional article

Received: 25/ 9/ 2024

Revised: 23/ 12/ 2024

Accepted: 23/ 12/ 2024

published: 23/ 12/ 2024

Pages: 333-365.

Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Zowqi, A. “The Divine Name *al-Raḥmān* in the *Qur'ān*: A Critical Study of Its Persian Translations”, *Critical Studies on the Quranic Exegesis* 5 (10), 2024, p. 333-365.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2024.480019.1245>.

northern Arabs referred to God as Allāh, while the inhabitants of southern and central Arabia called Him al-Raḥmān. Sabaeen epigraphic evidence—whether Jewish, Christian, or "Jewish-monotheistic"—demonstrates that Rḥmn (the Sabaeen equivalent of al-Raḥmān) was used as a proper name for God at least a century and a half before Islam.

The co-occurrence of Allāh and al-Raḥmān in the basmala, the Qur'ānic emphasis on their shared referent in Q 17:110, and the Prophet's (PBUH) strategic choice of these two names as battle slogans can be interpreted as a move toward religious-political unity, where terminological differences might have posed an obstacle. In practice, prominent grammarians such as al-A'lam al-Shantamari, Ibn Mālik, and Ibn Hishām parsed al-Raḥmān in the basmala not as an adjective (naʿt) for Allāh but as a substitute (badal).

Despite this historical, literary, and epigraphic evidence, the prevailing Islamic tradition treated al-Raḥmān as an attribute and sought to distinguish its meaning from the divine epithet al-Raḥīm. This approach extended to *Qur'ān* translations, from *Tarjome-ye Tafsīr-e Ṭabarī* (the earliest Persian translation of the *Qur'ān*) to the present day. Common equivalents for al-Raḥmān between the 4th/10th and 12th/18th centuries included mihrabān (kind), bakhshanda (beneficent), rūzī-dahanda (sustainer), bakhshāyanda (forgiving), bozorg-bakhshāyish (great in forgiveness), farākh-bakhshāyish (vast in forgiveness), besyār-bakhshāyish (abundant in forgiveness), and payvasta-bakhshāyish (unceasing in forgiveness). Only a few translations, such as *Qur'ān-e Qods*, acknowledged al-Raḥmān as a proper name and thus untranslatable.

This article emphasizes the untranslatability of al-Raḥmān while also analyzing the Qur'ānic uses of al-Raḥīm. Based on etymological discussions, it proposes bakhshāyanda (merciful/forgiving) as a Persian equivalent for al-Raḥīm, a choice with precedents in classical translations, particularly *Tarjome-ye Tafsīr-e Ṭabarī*. Accordingly, the suggested translation for the basmala is: "Beh nām-e Khodā-ye Raḥmān-e bakhshāyanda" (In the name of God, al-Raḥmān, the Merciful).

Keywords: al-Raḥmān, basmala, divine names, proper noun, Persian translations of the *Qur'ān*, South Arabian inscriptions.

Bibliography

1. The Holy *Qur'an*.
2. "Tarjumah-yi sūrah-yi Mā'idah", ed. 'Alī Rawāqī, *Ā'inab-yi mirāth*, new series, year 2, no.24, supplement no.1, spring 1383 SAH [Persian].
3. 'Abd al-Bāqī, Muḥammad Fu'ād, *al-Muḥjam al-mufabras li-alfāz al-Qur'ān al-Karīm*, Cairo, Dār al-Kutub al-Miṣriyah, 1364 AH [Arabic].
4. Abū al-Futūḥ al-Rāzī, Ḥusayn ibn 'Alī, *Rawḍ al-jinān wa-rawḥ al-janān fī tafsīr al-Qur'ān*, ed. Muḥammad Ja'far Yāḥaqqī and Muḥammad Mahdī Nāsiḥ, Mashhad,

- Bunyād-i Pizhūhish'hā-yi Islāmī-yi Āstān-i Quds-i Raḍawī, 1371 SAH [Persian].
5. Ādharnūsh, Ādhartāsh, *Tārīkh al-tarjamah min al-ʿArabīyah ilā al-Fārsīyah min al-bidāyah ḥattā ʿaṣr al-Ṣafawī*, Tehran, Sorūsh 1375 SAH [Persian].
 6. Adīb al-Naṭanzī, Ḥusayn ibn Ibrāhīm, *al-Mirqāt*, ed. Sayyid Jaʿfar Sajjādī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1346 SAH [Persian].
 7. Aʿlam al-Shantamarī, Yūsuf ibn Sulaymān, *al-Nukat fī tafsīr kitāb Sibawayh*, ed. Yaḥyá Murād, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1425 AH [Arabic].
 8. Anwarī, Ḥasan, *Farhang-i buzurg-i sukhan*, Tehran, Intishārāt-i Sukhan, 1382 SAH [Persian].
 9. ʿAyyāshī, Muḥammad ibn Masʿūd, *al-Tafsīr*, ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī, Tehran, al-Maktabah al-ʿIlmīyah al-Islāmīyah, 1380 AH [Arabic].
 10. *Bakhsbī az tafsīrī kuban beh Pārsī*, ed. Sayyid Murtaḍā Āyat Allāh'zādah Shīrāzī and ʿAlī Rawāqī, Tehran, Markaz-i Farhangī-i Nashr-i Qiblah; Daftar-i Nashr-i Mīrāth-i Maktūb, 1375 SAH [Persian].
 11. *Bakhsbī az tafsīrī kuban*, ed. Muḥammad Rawshan, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1351 SAH [Persian].
 12. *Bargardānī kuban az Qurʾān-i Karīm*, ed. ʿAlī Rawāqī, Tehran, Farhangistān-i Zabān wa-Adab-i Fārsī, 1383 SAH [Persian].
 13. Bayhaqī, Aḥmad ibn al-Ḥusayn, *Shuʿab al-īmān*, ed. Muḥammad Saʿīd Zaghlūl, Beirut, Dār al-Kutub al-ʿIlmīyah, 1421 AH [Arabic].
 14. Beeston, A.F.L., Ghul, M.A., Müller, W.W., Ryckmans, J., *Sabaic Dictionary (English-rench-Arabic)*, Beirut, Librairie du Liban/ Louvain-la-Neuve, Éditions Peeters, 1982.
 15. Bukhārāʾī, Muḥammad ibn Muḥammad ibn Naṣr, *al-Mustakblaṣ aw jawābir al-Qurʾān*, ed. Mahdī Dirakhshān, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, [Persian].
 16. Dihkhudā, ʿAlī Akbar, *Lughat'nāmah*, ed. Muḥammad Muʿīn and Sayyid Jaʿfar Shahīdī, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, 1377 SAH [Persian].
 17. Dihlawī, Aḥmad ibn ʿAbd al-Raḥīm, *Qurʾān-i Majīd maʿa tafsīr-i Ḥusaynī*, Sarāwān, Kitābfurūshī-yi Nūr, [Persian].
 18. Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ʿUmar, *al-Tafsīr al-kabīr*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-ʿArabī, 1420 AH [Arabic].
 19. Farāhī, Abū Naṣr ibn Abī Bakr, *Niṣāb al-ṣibyān*, Tehran, Intishārāt-i Majmaʿ-i ʿIlmī-yi Islāmī, 1402 AH [Arabic].
 20. Gardet, Louis, Carra de Vaux, B., "Basmala", in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd

edition, Leiden, Brill, 1960.

21. Hamdānī, Ḥasan ibn Aḥmad, *Ṣifat jazīrat al-‘Arab*, ed. Muḥammad ibn ‘Alī Akwa‘ Ḥawālī, Sanaa, Maktabat al-Irshād, 1410 AH [Arabic].
22. Ḥasan’dūst, Muḥammad, *Farhang-i rīshab’shināktī-yi zabān-i Fārsī*, Tehran, Farhangistān-i Zabān wa-Adab-i Fārsī, 1393 SAH [Persian].
23. Ḥubaysh al-Tiflīsī, *Qānūn-i adab*, ed. Ghulām Riḍā Ṭāhir, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1351 SAH [Persian].
24. Ḥubaysh al-Tiflīsī, *Wujūb al-Qur’ān*, ed. Mahdī Muḥaqqiq, Tehran, Bunyād-i Qur’ān, 1360 SAH [Persian].
25. Ibn Abī Ḥātim, ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad, *Tafsīr al-Qur’ān al-‘aẓīm musnadan an rasūl Allāh wa-al-ṣaḥābah wa-al-tābi‘īn*, ed. As‘ad Muḥammad Ṭayyib, Mecca/Riyadh, Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz, 1417 AH [Arabic].
26. Ibn al-Anbārī, Muḥammad ibn al-Qāsim, *al-Zābir fī ma‘ānī kalimāt al-nās*, ed. Ḥātim Ṣālīḥ Dāmin, Baghdad, Dār al-Shu‘ūn al-Thaqāfiyah al-‘Āmmah, 1987 AH [Arabic].
27. Ibn al-Nadīm, Muḥammad ibn Ishāq, *al-Fibrīst*, ed. Riḍā Tajaddud, Tehran, 1350 SAH [Arabic].
28. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ‘Alī, *al-Tawḥīd*, ed. Sayyid Hāshim Ḥusaynī Ṭīhrānī and ‘Alī Akbar Ghaffārī, Qom, Intishārāt-i Jāmī‘ah-yi Mudarrisīn, 1357 SAH [Arabic].
29. Ibn Durayd, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *Jambarat al-lughab*, ed. Ramzī Munīr Ba‘labakkī, Beirut, Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn, 1987 AH [Arabic].
30. Ibn Hishām, ‘Abd Allāh ibn Yūsuf, *Mughnī al-labīb*, ed. Muḥammad Muḥyī al-Dīn ‘Abd al-Ḥamīd, Sidon/Beirut, al-Maktabah al-‘Aṣrīyah, 1411 AH [Arabic].
31. Ibn Hishām, ‘Abd al-Malik, *al-Sīrah al-nabawīyah*, ed. Muṣṭafā Saqqā, Ibrāhīm Abīyārī and ‘Abd al-Ḥafīz Shalbī, Cairo, Maṭba‘at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī wa-Awladīhi, 1355 AH [Arabic].
32. Ibn Sa‘d, Muḥammad, *al-Ṭabaqāt al-kubrā*, ed. Iḥsān ‘Abbās, Beirut, Dār Ṣādir AH [Arabic].
33. ‘Imādī Ḥā’irī, Sayyid Muḥammad, ”Kuhan’tarin nuskhah-yi mutarjam-i Qur’ān, taḥlīl-i matn, barrasī-yi dastnvisht, zībā’shināsī-yi hunar-i qudsī”, supplement to *Ā’inab-yi mīrāth*, no.19, 1389 SAH [Persian].
34. Isfarāyinī, Shahfūr ibn Ṭāhir, *Tāj al-tarājīm fī tafsīr al-Qur’ān lil-a‘ājim*, ed. Najīb Māyīl Hirawī and ‘Alī Akbar Ilāhī Khurāsānī, Tehran, Sharikat-i Intishārāt-i ‘Ilmī

- wa-Farhangī; Daftar-i Nashr-i Mīrāth-i Maktūb, 1375 SAH [Persian].
35. Jamāl al-Qarshī, *al-Şirāḥ min al-şīḫāḥ*, ed. Muḥammad Ḥusayn Ḥaydariyān, Tehran, Anjuman-i Āthār wa-Mafākhir-i Farhangī, 1397 SAH [Persian].
 36. Jomier, Jacques, "The Divine Name "al-Raḥmān" in the Qur'ān" (1957), translated by Andrew Rippin, in: Rippin, Andrew, *The Qur'an: Style and Contents*, Aldershot, Ashgate, 2001.
 37. Jurjānī, 'Alī ibn Muḥammad, *Tarjumān al-Qur'ān*, compiled by 'Ādil ibn 'Alī ibn 'Ādil al-Ḥāfiẓ, ed. Sayyid Muḥammad Dabīr Siyāqī, Tehran, Bunyād-i Qur'ān, 1360 SAH [Persian].
 38. Jurjānī, Ḥusayn ibn al-Ḥasan, *Jilā' al-adbbān wa-jalā' al-aḥzān (Tafsīr-i Gāzur)*, ed. Mīr Jalāl al-Dīn Muḥaddith Armavī, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, 1378, [Persian].
 39. Karmīnī, 'Alī ibn Muḥammad, *Takmilat al-aṣnāf*, Islamabad, Markaz-i Taḥqīqāt-i Fārsī-yi Īrān wa Pākistān, 1363 SAH [Persian].
 40. Kāshānī, Faṭḥ Allāh ibn Shukr Allāh, *Manhaj al-şādiqīn*, ed. Sayyid Abū al-Ḥasan Murtaḍawī and 'Alī Akbar Ghaffārī, Tehran, Intishārāt-i 'Ilmiyah Islāmīyah, [Persian].
 41. Kāshānī, Nūr al-Dīn, *Kitāb-i mubīn*, ed. Rasūl Ja'farīyān, Isfahan, Markaz-i Taḥqīqāt-i Rāyānah'-yi Ḥawzah-yi 'Ilmiyah-yi Isfahān, 1393 SAH [Persian].
 42. Kāshifī, Ḥusayn ibn 'Alī, *Mawābiḥ-i 'aliyah*, ed. Sayyid Muḥammad Riḍā Jalālī Nā'inī, Tehran, Iqbāl, 1317 SAH [Persian].
 43. Khāmāh'gar, Muḥammad, "Rūykardī novīn dar tarjumah-yi basmalah bā taḥlīl-i sakhtār'hā-yi zabānī-yi ān az dīdgāh-i Jawādī Āmulī", *Ma'arīj*, year 1, no.1, autumn/winter 1394 SAH [Persian].
 44. Khaṭīb Kirmānī, Ḥasan, *Mulakkbkaş al-lughāt*, ed. Sayyid Muḥammad Dabīr Siyāqī and Ghulām Ḥusayn Yūsufi, Tehran, Markaz-i Intishārāt-i 'Ilmī wa-Farhangī, 1362 SAH [Persian].
 45. Khawānīnzādah, Muḥammad 'Alī, "Justārī ma'nāshinākhtī dar 'alam būdan-i ism al-Raḥmān", *Pizbūbish'nāmāh-yi naqd-i ārā'-i tafsīrī*, year 4, no.8, winter 1402 SAH [Persian].
 46. Kościelniak, Krzysztof, "Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RḤMNN (the Merciful)", *Orientalia Christiana Cracoviensia*, vol.3, pp.67-74, 2011.
 47. Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb, *al-Kāfi*, ed. 'Alī Akbar Ghaffārī, Tehran, Dār al-

- Kutub al-Islāmīyah, 1387 AH [Arabic].
48. Kurdī Nīshābūrī, Ya‘qūb, *Kitāb al-bulghab*, ed. Mujtabá Mīnuvī and Fīrūz Ḥarīrchī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1355 SAH [Persian].
 49. Lāhījī, Muḥammad ibn ‘Alī, *Tafsīr-i sharīf-i Lāhījī*, ed. Mīr Jalāl al-Dīn Muḥaddith Armavī and Muḥammad Ibrāhīm Armavī, Tehran, ‘Ilmī, 1340 SAH [Persian].
 50. Lipiński, Edward, *Semitic Languages .Outline of a Comparative Grammar*, Leuven, Peeters, 1997.
 51. *Lisān al-tanzīl*, ed. Mahdī Muḥaqqiq, Tehran, Bunyād-i Tarjamah wa Nashr-i Kitāb, 1355 SAH [Persian].
 52. Maybudī, Rashīd al-Dīn Aḥmad, *Kashf al-asrār wa-‘uddat al-abrār*, ed. ‘Alī Aṣghar Ḥikmat, Tehran, Amīr Kabīr, 1357 SAH [Persian].
 53. Maydānī, Aḥmad ibn Muḥammad, *al-Sāmī fi al-asmā’*, ed. Sayyid Ja‘far Shahīdī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1345 SAH [Arabic].
 54. Maydānī, Sa‘īd ibn Aḥmad, *al-Asmā fi al-asmā’*, ed. Ja‘far ‘Alī Amīdī Najaf‘ābādī, Tehran, Uswah, 1377 SAH [Arabic].
 55. Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 11th edition, Massachusetts, Merriam-Webster, Inc., 2009.
 56. Mīr Ḥusaynī, Yaḥyá, Rajabī‘pūr Maybudī, Anīsah and Ṣaḥrā‘ī Ardakānī, Kamāl, "Taḥlīlī bar tarjamah wa tafsīr-i basmalah dar Kashf al-asrār-i Maybudī", *Pizbūbish'nāmab-yi Qur‘ān a ḥadīth*, no.31, winter 1401 SAH [Persian].
 57. Mu‘īn, Muḥammad, *Ism-i maṣdar-ḥāṣil-i maṣdar*, Tehran, Amīr Kabīr, 1363 SAH [Persian].
 58. Munzavī, ‘Alī Naqī, *Farhang'nāmab'hā-yi ‘Arabī bib Fārsī*, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, 1337 SAH [Persian].
 59. Mutahamid Marvazī, Muḥammad ibn Manṣūr, *al-Durar fi al-tarjumān*, ed. Muḥammad Sarvar Mawlā‘ī, Tehran, Markaz-i Intishārāt-i ‘Ilmī wa-Farhangī, 1361 SAH [Persian].
 60. Naḥḥās, Aḥmad ibn Muḥammad, *I‘rāb al-Qur‘ān*, ed. Khālīd al-‘Alī, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1429 AH [Arabic].
 61. Naḥḥās, Aḥmad ibn Muḥammad, *Ma‘ānī al-Qur‘ān al-Karīm*, ed. Muḥammad ‘Alī Ṣābūnī, Mecca, Jāmi‘at Umm al-Qurá, 1408 AH [Arabic].
 62. Nasafī, ‘Umar ibn Muḥammad, *Tafsīr-i Nasafī*, ed. ‘Azīz Allāh Juwaynī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1353 SAH [Persian].
 63. Nīshābūrī, Muḥammad ibn Maḥmūd, *Tafsīr-i baṣā‘ir-i Yamīnī*, ed. ‘Alī Rawāqī,

- Tehran, Mīrāth-i Maktūb, 1398 SAH [Persian].
64. Pākatchī, Aḥmad, "Azd", *Dā'irat al-ma'ārif-i buzug-i Islāmī*, vol.8, pp.23-31, Tehran, Markaz-i Dā'irat al-Ma'ārif-i Buzurg-i Islāmī, 1377 SAH [Persian].
65. Pākatchī, Aḥmad, "Raḥmān", *Dā'irat al-ma'ārif-i buzug-i Islāmī*, vol.24, pp.676-687, Tehran, Markaz-i Dā'irat al-Ma'ārif-i Buzurg-i Islāmī, 1398 SAH [Persian].
66. Qāḍī Khān Badr Muḥammad Dihār, *Dastūr al-ikhwān*, ed. Sa'īd Najafī Asad Allāhī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1349 SAH [Persian].
67. Qazvīnī, Muḥammad, "Qadīm'tarin kitāb dar zabān-i Fārsī-yi ḥāliyah", *Bist maqālah-yi azvīnī*, vol.1, pp.62-70, ed. Ibrāhīm Pūrdāvūd, Tehran, Chāpkhānah-yi Sharq, 1332 SAH [Persian].
68. *Qur'ān-i Quds: tarjamah' i kuban az Qur'ān*, ed. 'Alī Rawāqī, Tehran, Intishārāt-i Mawqūfāt-i Duktur Maḥmūd Afshār; Intishārāt-i Sukhan, 1402 SAH [Persian].
69. Rajā'ī Bukhārā'ī, Aḥmad 'Alī and Juwaynī, 'Azīz Allāh, *Farhang-i lughāt-i Qur'ān-i kbattī-yi Āstān-i Quds-i Raḍawī shumārāb-yi 4 bā tarjamah-yi Fārsī-yi kuban*, Tehran, Mu'assisah-yi Muṭāla'āt wa-Taḥqīqāt-i Farhangī, 1363 SAH [Persian].
70. Rāstārgūyivā, V.S., *Dastūr-i zabān-i Fārsī-yi miyānah*, tr. Valī Allāh Shādān, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1347 SAH [Persian].
71. Rawāqī, 'Alī, *Farhang-i barābarnabādhā-yi Qur'ān-i Quds*, Tehran, Intishārāt-i Duktur Maḥmūd Afshār; Intishārāt-i Sukhan, 1402 SAH [Persian].
72. Riḍā'ī Kuhanmū'ī, 'Alī, "Bāzkāwushī dar ma'nā-yi du zībā'nām-i Raḥmān wa 'al-Raḥīm' bā rüykar-d-i sakhtār'shināsī-yi šarfī", *Pizbūhish'hā-yi Qur'ān wa ḥadīth*, year 54, no.1, spring/summer 1400 SAH [Persian].
73. Robin, Christian Julien, "Yemen", in: McAuliffe, Jane Dammen, *Encyclopaedia of the ur'ān*, Leiden/Boston, Brill, 2006.
74. Robin, Christian Julien, *1400 sāl pādshāhī dar 'Arabistān pīsh az Islām*, selected, translated and researched by Muḥammad 'Alī Khānīn'zādah, Tehran, Ḥikmat, 1401 SAH [Persian].
75. Ṣafī'pūrī, 'Abd al-Raḥīm ibn 'Abd al-Karīm, *Muntabā al-'arab fi lughāt al-'Arab*, ed. 'Alī Riḍā Ḥājjīyān'niḡād, Tehran, Intishārāt-i Sukhan, 1397 SAH [Arabic].
76. Sinai, Nicolai, *Key Terms of the Qur'an: A Critical Dictionary*, Princeton/Oxford, Princeton University Press, 2023.
77. Sulamī, Muḥammad ibn al-Ḥusayn, *Ḥaqā'iq al-tafsīr*, ed. Sayyid 'Imrān, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmīyah, 1421 AH [Arabic].
78. Sūrābādī, 'Atīq ibn Muḥammad, *Tafsīr-i Sūrābādī*, ed. Sa'īdī Sīrjānī, Tehran,

Farhang-i Nashr-i Naw, 1381 SAH [Persian].

79. Sūrābādī, ‘Atīq ibn Muḥammad, *Tarjamah wa qiṣṣab’bā-yi Qur’ān az rū-yi nuskbab-yi mawqūfab bib turbat-i Shaykh-i Jām*, ed. Yaḥyá Mahdavī and Mahdī Bayānī, Tehran, Intishārāt-i Dānishgāh-i Tehran, 1338 SAH [Persian].
80. *Sūrab-yi Mā’idab az Qur’ān-i Kūfī bā tarjamab-yi ustuvār-i Fārsī*, ed. Aḥmad ‘Alī Rajā’ī, Mashhad, Idārah-yi Umūr-i Farhangī-yi Āstān-i Quds, 1350 SAH [Persian].
81. Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *al-Itqān fī ‘ulūm al-Qur’ān*, ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Cairo, al-Hay’ah al-Miṣrīyah al-‘Āmmah lil-Kitāb, 1975 AH [Arabic].
82. Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Tafsīr al-Ṭabarī*, ed. Maḥmūd Shākir and Aḥmad Shākir, Cairo, Maktabat Ibn Taymīyah AH [Arabic].
83. Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Tārīkh al-rusul wa-al-mulūk*, ed. de Goeje, Leiden, Brill, vol.3, 1885, vol.4, 1890 AH [Arabic].
84. Ṭabarsī, Faḍl ibn al-Ḥasan, *Majma‘ al-bayān*, ed. Hāshim Rasūlī Maḥallātī and Sayyid Faḍl Allāh Yazdī Ṭabāṭabā’ī, Tehran, Nāṣir Khusraw, 1372 SAH [Arabic].
85. *Tafsīr al-Qummī*, attributed to ‘Alī ibn Ibrāhīm al-Qummī, ed. Sayyid Muḥammad Bāqir Muwaḥḥid Abṭaḥī, Qom, Mu’assasat al-Imām al-Mahdī, 1442 AH [Arabic].
86. *Tafsīr-i ‘Askarī*, ed. Sayyid Muḥammad Bāqir Muwaḥḥid Abṭaḥī, Qom, Mu’assasat al-Imām al-Mahdī, 1433 AH [Arabic].
87. *Tafsīr-i Qur’ān-i Cambridge*, ed. Jalāl Matīnī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1349 SAH [Persian].
88. *Tafsīr-i Qur’ān-i Pāk*, ed. Muḥtabá Mīnuvī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1348 SAH [Persian].
89. *Tafsīr-i Shunqushī: gūzārah’ ī az bakhsbī az Qur’ān-i Karīm*, ed. Muḥammad Ja‘far Yāḥaqqī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1355 SAH [Persian].
90. *Tabdhīb al-asmā’*, ed. ‘Alī Awsaṭ Ibrāhīmī, Tehran, Markaz-i Nashr-i Dānishgāhī, 1367 SAH [Arabic].
91. *Tarājīm al-a‘ājīm*, ed. Mas‘ūd Qāsimī and Maḥmūd Mudabbirī, Tehran, Intishārāt-i Iṭṭilā‘āt, 1366 SAH [Persian].
92. *Tarjamab-yi Qur’ān-i Mūzah-yi Pārs*, ed. ‘Alī Rawāqī, Tehran, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1355 SAH [Persian].
93. *Tarjamab-yi Qur’ān-i Ray (nuskbab-yi muwarrakb-i 556 hijrī)*, ed. Muḥammad Ja‘far Yāḥaqqī, Mashhad, Mu’assasah-i Farhangī-i Shahīd Muḥammad Rawāqī, 1364 SAH [Persian].
94. *Tarjomay-i Tafsīr-i Ṭabarī*, edited by Ḥabīb Yaghmayī, Tehran, Tehran University

Press, 1950.

95. Tha‘labī, Aḥmad ibn Muḥammad, *al-Kashf wa-al-bayān*, ed. Abū Muḥammad ibn ‘Āshūr and Naẓīr Sā‘idī, Beirut, Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1422 AH [Arabic].
96. Wāqidī, Muḥammad ibn ‘Umar, *al-Maghāzī*, ed. Marsden Jones, Oxford, Oxford University Press, 1966 AH [Arabic].
97. Weninger, Stefan, Khan, Geoffrey, Streck, Michael, Watson, Janet, *The Semitic languages: An International Handbook*, Berlin/Boston, De Gruyter, 2011.
98. Zajjāj, Ibrāhīm ibn Sarī, *Tafsīr asmā’ Allāb al-ḥusnā*, ed. Aḥmad Yūsuf Daqqāq, Damascus/Beirut, Dār al-Ma’ mūn lil-Turāth, 1406 AH [Arabic].
99. Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar, *al-Kashshāf*, ed. Muḥammad ‘Alyān Marzūqī, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH [Arabic].
100. Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar, *Muqaddimat al-adab*, ed. Mahdī Muḥaqiq, Tehran, Mu’assisah-yi Muṭala‘āt-i Islāmī-yi Dānishgāh-i Tehran- Dānishgāh-i McGill, 1386 SAH [Arabic].
101. Zawzanī, Ḥusayn ibn Aḥmad, *Kitāb al-maṣādir*, ed. Taqī Bīnah, Tehran, Nashr-i Alburz, 1374 SAH [Arabic].

نام الهی الرحمن در قرآن کریم و نقد ترجمه‌های فارسی آن

امیر ذوقی ^{id}

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد،
دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول): a.zowqi@isu.ac.ir.

چکیده

نام الهی الرحمن بدون شمارش بسملة صدر سوره‌ها، ۵۶ بار در قرآن کریم به کار رفته است. باهم‌آیی آن با صفت الهی رحیم در بسمله و پنج آیه دیگر، این تصور را از آغاز در نزد مفسران و مترجمان قرآن کریم به وجود آورده که این دو، مشتق از یک ریشه بوده و تفاوت آن‌ها در فراگیری، فراوانی یا پیوستگی رحمت الهی است؛ ضمن آن‌که در تفسیر رحمت به طیف‌هایی از نعمت و تفضل به بندگان تا عفو و گذشت نسبت به عاصیان یا مؤمنان اشاره شده است. در این مقاله ضمن تحلیل بافت‌های استعمال رحمان در قرآن کریم، گزارش‌های تاریخی و نیز کتیبه‌های پیشااسلامی عربستان جنوبی که می‌تواند فضای کاربرد آن را در عصر نزول بازسازی کند، مطالعه شده است. سپس با بررسی واژه‌نامه‌های عربی - فارسی کهن و نیز ترجمه‌ها و تفاسیر کهن فارسی، الگوهایی که مترجمان و مفسران در طول سده‌ها در برگردان یا تفسیر این واژه به خصوص در باهم‌آیی آن با واژه رحیم به کار برده‌اند، ترسیم شده است. این مطالعه نشان می‌دهد به‌رغم کاربرد وسیع معادل‌هایی همچون مهربان، بخشنده، روزی‌دهنده، بخشاینده، بزرگ‌بخشایش، فراخ‌بخشایش و بسیاربخشایش در ترجمه‌ها و تفاسیر فارسی، با توجه به اسم خاص بودن رحمان نباید آن را ترجمه کرد؛ نکته‌ای که تنها معدودی از ترجمه‌های قرآن کریم به آن توجه داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: الرحمن، بسمله، اسماء الهی، اسم خاص، ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، کتیبه‌های عربستان جنوبی.

درآمد

نام الهی رحمان که بیش از هر چیز در باهم‌آیی با اسماء الهی الله و رحیم در بسملة صدر سوره‌ها شناخته است، بدون شمارش بسملة صدر سوره‌ها، ۵۶ بار در

مقاله ترویجی

دریافت: ۱۴۰۳/۷/۴ ش

بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۳ ش

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳ ش

نشر: ۱۴۰۳/۱۰/۳ ش

صفحه ۳۳۳-۳۶۵.

ناشر:

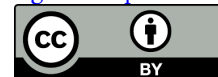
دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).
© نویسنده / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دسترسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

ذوقی، امیر، «نام الهی الرحمن در قرآن کریم و نقد ترجمه‌های فارسی آن»،

پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۳۳۳-۳۶۵.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2024.480019.1245>

قرآن کریم به کار رفته است (عبدالباقی، المعجم المفهرس، ۳۰۷). این نام، تنها در اطلاق به خداوند متعال و پیوسته با حرف «ال» استعمال شده است. در مقابل صفت رحیم که به هر دو صورت معرفه و نکره در قرآن کریم آمده است، بدون شمارش بسملة صدر سوره‌ها، ۱۱۳ بار برای خداوند و تنها یک بار در آیه ۱۲۸ سوره توبه برای پیامبر (ص) به کار رفته است (عبدالباقی، المعجم المفهرس، ۳۰۷-۳۰۹). هم‌چنین صیغه جمع آن «رُحَمَاء» یک بار در آیه ۲۹ سوره فتح در وصف یاران پیامبر (ص) آمده است.

باهم‌آیی رحمان و رحیم در بسمله و پنج موضع دیگر در قرآن کریم (فاتحه/ ۳، بقره/ ۱۶۳، نمل/ ۳۰، فصلت/ ۲، حشر/ ۲۲)، این تصور را از آغاز در نزد مفسران و مترجمان قرآن کریم به وجود آورده که این دو مشتق از یک ریشه بوده و از همین‌رو در جستجوی تفاوت معنایی میان آن دو بوده‌اند (برای نمونه، بنگرید به: زجاج، تفسیر اسماء الله الحسنی، ۲۹؛ نحاس، معانی القرآن، ۱/ ۵۳-۵۵).

از سوی دیگر، کاربرد رحمان در آیات متعددی از قرآن کریم (رعد/ ۳۰، اسراء/ ۱۱۰، مریم/ ۱۸، ۲۶، ۴۴، ۴۵، جاهای مختلف) به گونه‌ای است که همچون الله و به خلاف سایر اسماء حسنی الهی در جایگاه علم (اسم خاص) برای خداوند متعال دیده می‌شود. در این راستا گرچه بسیاری از مفسران اسم خاص بودن رحمان را ذکر کرده‌اند (بنگرید به: ثعلبی، الکشف و البیان، ۱/ ۹۹؛ میبدی، کشف الاسرار، ۱/ ۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ۱/ ۹۴؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ۱/ ۲۰۲)، در عمل چه در فرهنگ‌نامه‌های عربی - فارسی و چه در ترجمه‌های قرآن کریم کم‌تر دانشمندی به اصل ترجمه‌ناپذیری علم (اسم خاص) پای‌بند بوده است.

طرح مسئله

در این مقاله در گام نخست می‌خواهیم ببینیم آیا الرحمن حقیقتاً اسم خاص خدای متعال است و چه شواهدی بر آن از عصر نزول و تاریخ عربستان پیشااسلامی می‌توان اقامه کرد؟ ثانیاً دریافت و تفسیر دانشمندان اسلامی از اسم خاص یا صفت بودن رحمان چه بوده است؟ و ثالثاً این دریافت و تفسیر در فرهنگ‌های کهن عربی - فارسی و نیز ترجمه‌های فارسی قرآن کریم چه روندی را طی کرده است؟

دربارۀ پیشینه موضوع غیر از بحث‌هایی که در سنت اسلامی به خصوص دربارۀ تفاوت میان رحمان و رحیم صورت پذیرفته، باید به مقاله «نام الهی الرحمن در قرآن» ژاک ژومیه^۱ (۱۹۵۷م) اشاره کرد که مؤلف ضمن

1. Jacques Jomier

تحلیل کاربردهای رحمان در قرآن، پی گیر چگونگی انتقال این واژه از سنت‌های یهودی - مسیحی به قرآن بوده است؛ هدفی که نیم سده بعد گُستِیلنیاک^۱ (۲۰۱۱م) صریح‌تر به دنبال آن بوده است. هم‌چنین باید به مدخل «رحمن» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی* اشاره کرد که احمد پاکتچی (۱۳۹۸ش) این واژه را به لحاظ زبان‌شناختی، تاریخی و تفسیری بررسی کرده است. جدیدترین نگاه‌شده در این موضوع، مدخل نسبتاً بلندی است که نیکولای ساینای^۲ در کتاب *اصطلاحات کلیدی قرآن* نگاشته و به‌رغم آن‌که پس از رهگیری رحمان در کتیبه‌های آرامی، تدمری و جنوب عربستان و نیز ادبیات ربّانی یهودی و سریانی مسیحی (343-341)، آن را اسم خاص می‌خواند، قائل به برگردان آن به:

the Merciful

است (ساینای، *اصطلاحات کلیدی قرآن*، 346-345)؛ مضاف بر آن‌که او تفاوت معنایی خاصی میان رحمان و رحیم قائل نیست و رحیم را نظیر^۳ وصفی رحمان می‌داند (همان، 347-346).

در جانب مقالات باید به مقاله‌ای از محمد خامه‌گر (*معارج*، شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ش، ص ۱۹-۴۹) اشاره کرد که با پیگیری بحث‌های تفسیری جوادی آملی معتقد است در ترجمه بسمله هر سوره باید به محتوای آن سوره توجه کرد. مثلاً با توجه به محور اصلی سوره بقره، بسمله این سوره باید چنین ترجمه شود:

با استعانت از صفات کمالیه خدای بخشنده‌ای که رحمت فراگیرش شامل همه انسان‌هاست و برای هدایت آن‌ها کتاب‌های آسمانی نازل کرده و برای مؤمنانی که به دستورات کتاب‌های آسمانی عمل می‌کنند، رحمت ویژه‌ای دارد، سوره بقره را می‌خوانم (خامه‌گر، «روی‌کردی نوین...»، ۴۵-۴۶).

یحیی میرحسینی و همکاران (*پژوهش‌نامه قرآن و حدیث*، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ش، ص ۵-۲۸) نیز با توجه به ارائه چهار الگو در ترجمه بسمله از سوی رشیدالدین میبدی (درگذشته ۵۳۰) در ترجمه سوره‌های مختلف این فرضیه را پیش نهادند که تفاوت ترجمه‌ها ناظر به تفاوت محور اصلی سوره‌ها یا فواتح سور است. اما با بررسی تفصیلی به این نتیجه رسیدند که گرچه میبدی بسمله هر سوره را مخصوص آن سوره می‌دانسته، برگردان‌های او در هر سوره بیشتر ریشه در مسائل ذوقی و تأویلات عرفانی دارد (میرحسینی و

1. Krzysztof Kościelniak

2. Nicolai Sinai

3. cognate

همکاران، «تحلیلی بر ترجمه...»، (۲۵-۲۶).

رضایی کهنمویی (پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال پنجاه و چهارم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۰ش، ص ۱۰۷-۱۲۵) نیز پس از ارائه تحلیل‌های صرفی و تفسیری، ترجمه «پرمهر مهرورز» را برای «الرحمن الرحیم» پیشنهاد داده است (رضایی کهنمویی، «بازکاوشی در...»، (۱۲۳). تنها مقاله‌ای که بر علم بودن و بالتبع ترجمه‌ناپذیری رحمان پای فشرده، مقاله‌ای از محمدعلی خوانین‌زاده (پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری، سال چهارم، شماره ۸، زمستان ۱۴۰۲ش، ۱۰۱-۱۴۰) است که در آن با رویکرد تاریخی، شواهد پیشاسلامی و با رویکرد ساخت‌گرا، شواهد قرآنی بر علم بودن الرحمن را فراهم آورده است. در این مقاله ضمن تأکید بر شواهد گردآمده توسط خوانین‌زاده، شواهدی دیگر از عصر نزول بر علم بودن الرحمن اقامه می‌کنیم و سپس برگردان‌های ارائه‌شده برای آن را در فرهنگ‌های عربی-فارسی و ترجمه‌های فارسی قرآن ره‌گیری می‌کنیم.

۱. الرحمن در عصر نزول و عربستان پیشاسلامی

در این بخش ابتدا با استفاده از برخی آیات قرآن و نیز برخی گزارش‌های تاریخی، کاربرد الرحمن مقارن با عصر نزول بررسی شده و سپس با توجه به اطلاق الرحمن به خدای متعال در نزد عرب‌های مهاجر از جنوب عربستان، سابقه کاربرد نظیر آن یعنی رحمانان در کتیبه‌های عربستان جنوبی مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۱-۱) الرحمن در عصر نزول

شواهدی هم در قرآن کریم و هم در گزارش‌های تاریخی صدر اسلام وجود دارد که برخی از مخاطبان قرآن کریم به ویژه قریش یا الرحمن را به عنوان نامی برای خدای متعال نمی‌شناختند و یا از کاربرد آن کراهت داشتند. همان‌طور که خواهیم دید آنان تأکید داشتند که تنها الله می‌تواند نامی برای خدای متعال قرار گیرد. در سوره مکی فرقان آنگاه که به مشرکان گفته می‌شود: «به رحمان سجده کنید»، می‌گویند: «رحمان چیست؟ آیا به آنچه که ما را بدان امر می‌کنی، سجده کنیم؟!» (فرقان/ ۶۰). پیداست نخستین مخاطبان این آیه که قریش هستند، اگر حتی نام رحمان را می‌شناختند، دست‌کم از آن کراهت داشتند. اما آیه‌ای که با وضوح بیشتری از گفتمان موجود در عصر نزول درباره اسماء الهی پرده برمی‌دارد، آیه ۱۱۰ سوره اسراء است: «بگو: بخوانید الله یا بخوانید رحمان؛ او را به هر کدام از این دو اسم بخوانید، نیکوترین اسم‌ها او راست». این آیه که در مکه و در سوره‌ای متأخرتر نازل شده (بنگرید به: ابن‌ندیم، الفهرست، ۲۸؛ سیوطی، الاتقان، ۱/ ۴۰-۴۳)، دو گروه از مخاطبان را به تصویر می‌کشد؛ گروهی که نام الله را برای خدای متعال به کار می‌برند و گروهی که

او را رحمان می خوانند. گویا این تفاوت در نام باعث نزاع دو طرف شده و آیه بیان می دارد که هر دو نام و نام های نیکوی دیگر همه به یک مسمی ارجاع می دهند.

شواهد تاریخی نشان می دهد که قریش و برخی عرب های شمال عربستان به خدای متعال الله اطلاق می کردند و عرب های ساکن جنوب و مرکز عربستان او را الرحمن می خواندند (گارده^۱ و همکاران، «بسمله»، I/ 1084). هنگامی که پیامبر (ص) در هنگام نوشتن صلح نامه حدیبیه به علی بن ابی طالب (ع) فرمودند: «بنویس: بسم الله الرحمن الرحيم»، سهیل بن عمرو نماینده قریش اعتراض کرد و گفت: «من این را نمی شناسم ولی بنویسید: باسمك اللهم» (ابن هشام، السيرة، ۱/ ۳۳۱-۳۳۲؛ طبری، تاریخ، ۳/ ۱۵۶۴). این همان عبارتی بود که قریش در ابتدای صحیفه ای که علیه بنی هاشم تنظیم کرده و آن ها را سه سال در شعب ابوطالب محصور کرده بود، نگاشته بود (ابن هشام، السيرة، ۲/ ۱۶). شاهدی دیگر از عدم آشنایی یا کراهت قریش از نام رحمان زمانی بود که قریش در ابتدای دعوت عمومی پیامبر (ص)، نضر بن حارث و عقبه بن ابی معیط را نزد یهود یثرب فرستاده بود تا از آن ها درباره ایشان استفسار کنند. آن ها پیامبر (ص) را به یهود چنین معرفی کردند: «او جوانی یتیم و حقیر است که می پندارد فرستاده رحمان است؛ در حالیکه ما رحمانی نمی شناسیم مگر رحمان یمامه» (ابن سعد، الطبقات، ۱/ ۱۶۵). در همین راستا باید اشاره کرد مسیلمه کذاب که در پایان حیات رسول الله (ص) در یمامه در مرکز عربستان ادعای نبوت کرد، مدعی بود که رحمان به او وحی می کند (طبری، تاریخ، ۴/ ۱۹۳۷).

در بازگشت به گفتمان حاکم بر آیه ۱۱۰ سوره اسراء باید گفت قبیله خزاعه که در اطراف مکه سکونت داشت و نیز قبایل اوس و خزرج که در یثرب زندگی می کردند، همه از اعقاب کلان قبیله جنوبی آزد بودند که در سده های نخست میلادی به جهت مسائل سیاسی و اقتصادی از مارب در یمن به شمال هجرت کردند (ابن هشام، السيرة، ۱/ ۱۳-۱۴؛ همدانی، صفة جزيرة العرب، ۳۲۶-۳۳۰؛ پاکتچی، «آزد»، ۲۴-۲۵). همان گونه که در فصل بعد نشان خواهیم داد ساکنان جنوب عربستان به خدای متعال به زبان سبئی رحمانان اطلاق می کردند که در زبان عربی همان الرحمن است. باهم آیی الله و الرحمن در بسمله و تأکید بر مسمای واحد برای این دو نام در آیه ۱۱۰ سوره اسراء می تواند در جهت اتحاد دینی - سیاسی تفسیر شود که اختلاف در نام گذاری می توانست مانعی در تحقق آن باشد. به همین جهت می بینیم رسول خدا (ص) شعار جنگ را در

1. Louis Gardet

جنگ‌های بدر، فتح خیبر و فتح مکه برای مهاجران (که عمدتاً از قریش بودند) «بنی‌الرحمن»، برای خزرج «بنی‌عبدالله» و برای اوس (که از خزرج کوچک‌تر بود) «بنی‌عبدالله» قرار داد (واقدی، *المغازی*، ۸/۱). این سیاست هوشمندانه که هر قبیله‌ای با آن نام خدای متعال که پیش از این در نزد قبیله دیگر رواج داشت، خود را معرفی کند، قطعاً در انسجام دینی و سیاسی نوکیشان مسلمان مؤثر بوده است.

۲-۱) رحمانان در کتیبه‌های عربستان جنوبی

آنچه که در این فصل به دنبال آن هستیم، آن است که رحمانان از سده پنجم میلادی به این سو در عربستان جنوبی در اطلاق به خدای متعال در نظام یگانه‌پرستی و نه خدای خدایان یا خدای برتر در نظام چندگانه‌پرستی به کار می‌رفته است. پیش از ورود به بحث باید خاطر نشان کرد پسوند n- در زبان‌های عربی جنوبی از جمله سبئی همچون پیشوند ha در عبری، al در عربی و پسوند ā- در آرامی، حرف تعریف است (لیپینسکی، *زبان‌های سامی*، 270؛ وینگر و دیگران، *زبان‌های سامی*، 295). از این‌رو رحمانان در کتیبه‌های جنوبی که به زبان سبئی است، همان الرحمن در عربی است.

در پایان سده سوم میلادی پادشاهی حَمِیر بر پادشاهی‌های سبأ و حضرموت غلبه کرد و یمن یکپارچه تحت فرمانروایی پادشاهی که لقب او «ملك سبأ و ذو زیدان (حَمِیر) و حَضْرَمَوْت و یَمَنْت (= جنوب)» بود، قرار گرفت. این پادشاهان به جای پذیرش یکی از فرقه‌های کهن چندگانه‌پرستی تصمیم گرفتند به گونه‌ای ساده از یگانه‌پرستی که شکلی اقلی از یهودیت بود، بگروند (روبن، *۱۴۰۰ سال پادشاهی*، ۲۳۷-۲۳۹). از سال ۳۸۰ میلادی به بعد هیچ کتیبه مشرکانه‌ای در سراسر یمن وجود ندارد (همانجا، ۲۴۰). تا حدود دهه ۴۳۰ میلادی خداوند در این کتیبه‌ها «سرور آسمان» (بعل سیمین)^۱، «ارباب آسمان» (مرأ سیمین)^۲ یا «ارباب آسمان و زمین» (مرأ سیمین وأرضن)^۳ توصیف می‌شد (برای معانی بعل و مرأ بنگرید به: بیستن و همکاران، *فرهنگ سبئی*، 87، 25). اما پس از آن از او به اسم خاص یاد شد و از سال ۴۶۲ میلادی به بعد، اگرچه نه منحصرراً، در تمام کتیبه‌ها، چه شاهی و چه عادی، چه صریحاً یهودی و چه غیر آن، او را رحمانان^۴ خواندند. این نام‌گذاری به شدت در میان جریان‌های یکتاپرستانه عربستان جنوبی مقبول افتاد چراکه در دوره مسیحی

1. b'l-sImyⁿ

2. mr' sImyⁿ

3. mr' sImyⁿ w-'rdⁿ

4. rḥmnⁿ

یمن (۵۳۰/۵۲۵- آغاز دهه ۵۷۰ م) نیز همین نام برای شخص اول تثلیث به کار رفت (روبن^۱، «یمن»، ۷/ 566). نکته جالب اینجاست که گاه رحمانان در این کتیبه‌ها توصیف هم شده است مانند «رحمانان بخشاینده»^۲ و «رحمانان متعال»^۳ (همانجا؛ نیز برای برخی کتیبه‌های یهودی نک: روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی، ۴۲۳، ۴۳۰، ۴۴۵؛ برای ترجمه کتیبه‌ها نک: همان، ۲۴۵، ۲۵۱، ۲۸۶).

همان‌طور که گفته شد در کتیبه‌های مسیحی که مربوط به سده ششم میلادی است نیز شخص اول تثلیث رحمانان نامیده شده است. در کتیبه سُمویفَع اَشْوَع که بین ۵۳۰ تا ۵۳۲ میلادی نوشته شده، آمده است: «به نام رحمانان و پسرش کرپتس پیروز» (روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی، ۴۵۷؛ برای ترجمه کتیبه نک: همان، ۲۹۴-۲۹۳). «کرپتس» در این کتیبه آشکارا وام‌گرفته از کریستوس یونانی به معنای مسیح است (همان، ۲۷۸). در کتیبه ابرهه به سال ۵۴۸ میلادی نیز چنین آمده است: «به قدرت، یاری و رحمت رحمانان، مسیح او و روح مقدس» (همان، ۴۵۹؛ برای ترجمه کتیبه نک: همان، ۲۹۵). در آخرین کتیبه موجود که در زمان ابرهه و در جریان آخرین مرمت سد مأرب در ۵۵۸ میلادی نوشته شده، سه بار نام رحمانان آمده که در بار نخست چنین ذکر شده است: «به اسم رحمانان، ارباب آسمان و زمین» (همان، ۴۷۴؛ برای ترجمه کتیبه نک: همان، ۳۰۷). تمام این شواهد کتیبه‌شناختی اعم از یهودی، مسیحی و «یهودی - یگانه‌پرستی» آن‌گونه که روبن نام‌گذاری کرده است (روبن، ۱۴۰۰ سال پادشاهی، ۲۴۲)، نشان می‌دهد رحمانان دست‌کم یک و نیم سده پیش از اسلام در جنوب عربستان به عنوان اسم خاص برای خدای متعال به کار می‌رفته است (برای کاربرد نام یا صفت رحمان در کتیبه‌ها و متون پیشااسلامی آرامی، تدمری، عبری و سریانی بنگرید به: خوانین‌زاده، «جستاری معناشناختی در علم بودن اسم الرحمن»، ۱۰۶-۱۱۴).

۲. الرحمن در سنت اسلامی

در این بخش ابتدا کاربرد الرحمن را در قرآن کریم مورد بررسی قرار داده و سپس دریافت عالمان مسلمان از این اسم الهی را رهگیری می‌کنیم. از آنجاکه هدف اصلی این مقاله نقد ترجمه‌های فارسی ارائه‌شده برای رحمان است، پیش از پرداختن به ترجمه‌های فارسی قرآن، فرهنگ‌های کهن عربی - فارسی و واژه‌نامه‌های

1. Christian Julien Robin

2. rḥmnⁿ mtrḥmⁿ

3. rḥmnⁿ 'lyⁿ

قرآن به فارسی که از سده پنجم به این سو نگاشته شده را نیز بررسی می‌کنیم.

۲-۱) الرحمن در قرآن کریم

همان‌گونه که گفته شد الرحمن بدون شمارش بسملة صدر سوره‌ها، ۵۶ بار در قرآن کریم به کار رفته است. از این ۵۶ بار، ۱۶ بار در سوره مریم، ۷ بار در سوره زخرف، ۵ بار در سوره فرقان و ۴ بار در هر یک از سوره‌های طه، انبیاء، یس و مَلِك استعمال شده است (عبدالباقی، المعجم المفهرس، ۳۰۷). از لحاظ موضوعی، این نام ۹ بار برای نفی فرزند از خداوند (مریم/ ۸۸، ۹۱، ۹۲، ۹۳، انبیاء/ ۲۶، زخرف/ ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۸۱)، ۶ بار در توصیف فضای سنگین روز داوری در محضر او و اینکه هیچ کس بدون اجازه اش حق شفاعت و میانجی‌گری ندارد (مریم/ ۸۷، طه/ ۱۰۸، ۱۰۹، فرقان/ ۲۶، نبأ/ ۳۷، ۳۸)، ۴ بار در توصیف او به عنوان ملجأ و پشتیبان انسان‌ها (مریم/ ۱۸، انبیاء/ ۱۱۲، مَلِك/ ۲۰، ۲۹) و ۳ بار در این معنا به کار رفته است که اگر او اراده آسید و گزندى به کسی کند، احدی مانع و جلودار او نخواهد بود (مریم/ ۷۵، انبیاء/ ۴۲، یس/ ۲۳).

آفرینش آسمان‌ها و زمین و آنچه که بین آنهاست به دست رحمان بوده و اوست که پس از آفرینش، آنها را تدبیر می‌کند و بر آنها حکم می‌راند (طه/ ۴-۶، فرقان/ ۵۹، رحمان/ ۱-۲۵؛ برای تفسیر استواء بر عرش بنگرید به: زمخشری، الکشاف، ۳/ ۵۲). در آفرینش او هیچ‌گونه اختلاف و ناهمگونی دیده نمی‌شود (مَلِك/ ۳؛ برای تفسیر «تفاوت» در این آیه بنگرید به: زمخشری، الکشاف، ۴/ ۵۷۶) و اوست که پرندگان را بر فراز آسمان نگه می‌دارد (مَلِك/ ۱۹). اوست که انسان‌ها را آفریده، به آنها بیان و قرآن تعلیم داده (رحمان/ ۱-۴) و از آنها خواسته قسط را در مناسبات میان خود رعایت کنند (رحمان/ ۷-۹). خورشید و ماه و درختان خاضعانه در نظمی که او مقرر داشته، پیش می‌روند (رحمان/ ۵-۶) و همه کس در آسمان‌ها و زمین محتاج و روزی‌خور اوست (رحمان/ ۲۹).

پاکتچی معتقد است در کاربردهای قرآنی و روایی رحمان می‌توان اقتدار (پاکتچی، «رحمن»، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۸۳) و پادشاهی (همان، ۶۷۷) را از مؤلفه‌های معنایی آن دانست ولی اگرچه این نکته فی‌الجمله در برخی کاربردهایی که پیش از این بدان اشاره شد، قابل تصدیق است اما به نظر می‌رسد اولاً در همه کاربردهای رحمان عمومیت ندارد و ثانیاً لزوماً آن را از دیگر اسماء خداوند به ویژه الله متمایز نمی‌سازد مانند آیه: «لَمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ» (غافر/ ۱۶) که می‌توان آن را در مقابل آیه: «الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ عَلَى الْكَافِرِينَ

۲-۲) الرحمن در نزد عالمان مسلمان

باهم آبی رحمان و رحیم در بسمله موجب شده عالمان مسلمان این دو را در کنار هم به بحث بگذارند. برخی همچون ابوالعباس ثعلب (درگذشته ۲۹۱) بر این باور بودند که رحمان عبرانی و رحیم عربی است (ابن انباری، الزاهر، ۱/ ۱۵۳؛ نحاس، معانی القرآن، ۱/ ۵۶) و برخی دیگر همچون قُطْرُب (درگذشته ۲۰۶) و زجاج (درگذشته ۳۱۱) معتقد بودند که فایده این باهم آبی می‌تواند از باب تأکید باشد (ابن انباری، همانجا؛ زجاج، تفسیر اسماء الله الحسنی، ۲۹). با وجود این بیشتر اندیشمندان اسلامی در جستجوی تفاوت معنایی میان این دو بوده‌اند. زجاج در دیدگاه دیگر خود، با استناد به کاربرد وزن فَعْلان برای مبالغه در وصف معتقد است رحمان عمومیت بیشتری دارد و ناظر به خلق و روزی همه آفریدگان است در حالی که رحیم رحمت خاص خدا به مؤمنان است که آن‌ها را به ایمان هدایت کرده و در آخرت، پاداش دائم لاینقطع به آنان ارزانی می‌دارد (زجاج، تفسیر اسماء الله الحسنی، ۲۸-۲۹). ضحاک بن مزاحم (درگذشته ۱۰۵) و محمد بن عبدالرحمن عَزْرَمی (درگذشته ۱۵۵) نیز بر فراگیری رحمان و اختصاص رحیم به مؤمنان پای فشرده‌اند (ابن ابی حاتم، تفسیر، ۱/ ۲۸؛ طبری، تفسیر، ۱/ ۱۲۷؛ نحاس، معانی القرآن، ۱/ ۵۴).

در منابع شیعی نیز حدیثی از امام صادق (ع) نقل شده که از فراگیری رحمان نسبت به جمیع آفریدگان و اختصاص رحیم به مؤمنان سخن رفته است (عیاشی، تفسیر، ۱/ ۲۲؛ تفسیر قمی، ۱/ ۵۲؛ کلینی، الکافی، ۱/ ۱۱۴؛ ابن بابویه، التوحید، ۲۳۰). در تفسیر عسکری، خداوند از آن‌رو رحمان خوانده شده که روزی خود را بر آفریدگانش گسترانده حتی اگر از طاعت او دست بردارند و رحیم به مؤمنان دانسته شده از آن جهت که دین و طاعات را برای آنان آسان گردانده و آنان را از دشمنانش متمایز ساخته است. در این تفسیر رحیمیت خدا به کافران از آن جهت است که با آن‌ها در دعوتشان به سوی خود مدارا کرده است (تفسیر عسکری، ۴۳، ۴۸، ۵۱).

در تفاسیر متأخرتر فریقین، حدیثی از امام صادق (ع) نقل شده که رحمان اسمی است خاص به صفتی عام و رحیم اسمی است عام به صفتی خاص (ثعلبی، الکشف و البیان، ۱/ ۹۹؛ اسفراینی، تاج التراجم، ۱/ ۴۴-۴۵؛ میبدی، کشف الاسرار، ۱/ ۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ۱/ ۹۴؛ ابوالفتح رازی، روض الجنان، ۱/ ۵۹). در حالی که اکثر قریب به اتفاق مفسران، دامنه رحمان را گسترده‌تر از رحیم می‌دانند، باید در نقطه مقابل به

ابوعبدالرحمن سلمی (درگذشته ۴۱۲) اشاره کرد که رحمان را خاص مؤمنان و اولیاء و انبیاء و رحیم را ناظر به تأمین معاش همه آفریدگان از نیکوکار و بدکار می‌داند (سلمی، *حقائق التفسیر*، ۱/ ۳۲، ۳۳، ۳۵).

فارغ از عموم و خصوص رحمت رحمانیه، از منظر آنچه که هدف اصلی این مقاله است باید یادآور شد علاوه بر حدیث پیش‌گفته از امام صادق (ع)، مفسران اقدم همچون ابن‌عباس (درگذشته ۶۸) (ابن‌ابی‌حاتم، *تفسیر*، ۸/ ۲۷۱۵؛ *بیهقی*، *شعب الایمان*، ۱/ ۱۴۴)، حسن بصری (درگذشته ۱۱۰) (طبری، *تفسیر*، ۱/ ۱۳۴؛ ابن‌ابی‌حاتم، *تفسیر*، ۱/ ۲۶، ۲۸)، محمد بن سائب کلبی (درگذشته ۲۰۴) (ابن‌درید، *جمهرة اللغة*، ۱/ ۵۲۳) و زجاج (درگذشته ۳۱۱) (*زجاج، تفسیر اسماء الله الحسنى*، ۲۸) تأکید داشتند که کسی جز خداوند، رحمان نامیده نمی‌شود. تلقی رحمان به عنوان اسم خاص این اقتضاء را دارد که به‌رغم آن‌که بسیاری از نحویان آن را در بسمله نعت برای لفظ جلاله اعراب کرده‌اند (نحاس، *اعراب القرآن*، ۱۱؛ ابوالبقاء عکبری، *التبیان فی اعراب القرآن*، ۱/ ۱۰)، آن را بدل از الله اعراب نمود؛ امری که نحویان برجسته‌ای همچون *اعلم شتّمری* (درگذشته ۴۷۶)، ابن‌مالک (درگذشته ۶۷۲) و ابن‌هشام (درگذشته ۷۶۱) به آن توجه داشته‌اند (اعلم شتّمری، *النکت*، ۱۱؛ ابن‌هشام، *معنی اللیب*، ۲/ ۵۳۳).

۲-۳) رحمان در فرهنگ‌های کهن عربی - فارسی

از آنجایی که هدف اصلی این مقاله پی‌جویی ترجمه‌هایی است که برای واژه رحمان و بالتبع رحیم به فارسی ارائه شده، فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های کهن عربی - فارسی می‌توانند منبع خوبی برای این تحقیق باشند. کهن‌ترین واژه‌نامه عربی - فارسی که به دست ما رسیده، *کتاب البلغة المترجم فی اللغة* اثر ابویوسف یعقوب کردی نیشابوری (درگذشته ۴۷۴) شاگرد ابومنصور ثعالبی (درگذشته ۴۲۹) است که تألیف آن را در سال ۴۳۸ به پایان برده است (کردی نیشابوری، *کتاب البلغة*، ۳۸۱؛ نیز نک: منزوی، *فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی*، ۳). او در بخش اول این کتاب که به اسماء خداوند اختصاص داده، رحمان را بخشاینده و رحیم را مهربان ترجمه کرده است (کردی نیشابوری، *کتاب البلغة*، ۲). در همین سده پنجم باید از قاضی ابوعبدالله زوزنی (درگذشته ۴۸۶) و بدیع‌الزمان نطنزی (درگذشته ۴۹۷) یاد کرد که به ترتیب در *کتاب المصادر و المرقاة* مصدر رحمة را بخشودن ترجمه کرده‌اند (زوزنی، *کتاب المصادر*، ۱/ ۲۱۵؛ ادیب نطنزی، *المرقاة*، ۱۶۶).

در سده ششم ابوالفضل میدانی (درگذشته ۵۱۸) و پسرش سعید بن احمد (درگذشته ۵۳۹) به ترتیب در *السامی و الاسمی*، رحمان را بخشاینده و رحیم را مهربان ترجمه کرده‌اند (میدانی، احمد، *السامی*، ۲۵-۲۶؛

میدانی، سعید، *الاسمی*، ۶۱). زمخشری (درگذشته ۵۳۸)، رقیب مشهور ابوالفضل میدانی، در *مقدمه الادب* خود برای رحمان دو برگردان ارائه داده است: بخشاینده و خدای بخشایش‌گر (زمخشری، *مقدمه الادب*، ۱۶۴) که برگردان دوم او نشان از توجهش به اسم خاص بودن رحمان دارد. او رحیم را همچون راحم به رحمت‌کننده و مهربان ترجمه کرده است (همانجا).

جدول ۱. برابرهادهای رحمان و رحیم در واژه‌نامه‌های قرآنی به زبان فارسی		
واژه‌نامه	برابرهادهای رحمان	برابرهادهای رحیم
لسان‌التنزیل (ص ۱)	بزرگ‌بخشایش	همیشه‌بخشاینده
تراجم‌الأعاجم (ص ۲)	بزرگ‌بخشایش	بسیاربخشایش
المستخلص یا جواهرالقرآن (ص ۴)	بسیاربخشاینده	همواره‌بخشاینده
الدرر فی الترجمان (ص ۲)	بسیاربخشایش	بسیاربخشنده
ترجمان‌القرآن (ص ۱)	بسیاربخشنده	آمرزنده (نسخه بدل: + و مهربان)

به نظر می‌رسد از نیمه سده ششم به بعد در نزد فرهنگ‌نویسان، تمایز معنایی میان رحمان و رحیم برداشته شده است. حبیبش تفسیری (درگذشته حدود ۶۰۰) در *قانون ادب* هر دو را «بخشاینده و مهربان» (حبیبش تفسیری، *قانون ادب*، ۱۵۴۶/۳، ۱۶۴۰) و ادیب کرمینی در نیمه قرن ششم، مؤلف گمنام *تهذیب الاسماء* در قرن هفتم، جمال قرشی (درگذشته بعد ۷۰۲) در ترجمه *الصالح* و عبدالرحیم صفی‌پوری (درگذشته ۱۲۶۷) صاحب *منتهی الأرب* هر دو را «بخشاینده» ترجمه کرده‌اند (کرمینی، *تکملة الاصناف*، ۱۵۰، ۱۵۲؛ *تهذیب الاسماء*، ۲۱۳، ۲۱۵؛ جمال قرشی، *الصراح*، ۱۵۸۰-۱۵۸۱؛ صفی‌پوری، *منتهی الارب*، ۱۱۴۲/۲؛ نیز بنگرید به: قاضی‌خان، *دستور الاخوان*، ۲۹۷-۲۹۸). تنها استثناء در این سده‌ها خطیب کرمانی است که در نسخه‌ای که به سال ۹۳۸ از او یافت شده، رحمان را نیک‌بخشاینده و رحیم را نیک‌مهربان ترجمه کرده است (خطیب کرمانی، *ملخص اللغات*، ۳۳).

شاید تنها کسی که به مقتضای اسم خاص بودن رحمان، آن را ترجمه نکرده و معادل خدای را برای آن قرار داده، ابونصر فراهی (درگذشته ۶۴۰ق) است که در کتاب مشهور خود *نصاب الصبیان* چنین سروده است:

إله است و الله و رحمن خدای

دلیل است و هادی؛ تو گو رهنمای (فراهی، *نصاب الصبیان*، ۹).

در پایان باید به واژه‌نامه‌های *قرآن* به فارسی اشاره کرد که از سده پنجم به این سو نوشته شده و در معادل‌گذاری برای این دو واژه، دریافت خود از سنت تفسیری مسبوق به خود را که به بهری از آن در فصل پیش اشاره شد، در قالب کلماتی که بزرگی، فراوانی، فراگیری یا پیوستگی رحمت الهی را افاده می‌کنند، بیان کرده‌اند (بنگرید به: جدول ۱).

۳. رحمان در ترجمه‌های فارسی قرآن کریم

پیش از بررسی و دسته‌بندی روی‌کردهای ترجمه‌های کهن قرآن کریم در برگردان واژه‌های رحمان و رحیم لازم است به تمایزهای معنایی و ریشه‌شناختی مصدرهای «بخشودن/بخشایدن» از یک‌سو و «بخشیدن» از سوی دیگر و بالتبع صفات مشتق از آن‌ها یعنی «بخشاینده/بخشایش‌گر» و «بخشنده» اشاره کرد. «بخشا[ی]» که بن مضارع از دو مصدر نخست است (انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۲/ ۸۳۸)، مشتق از اَبْخُشای^۱ در فارسی میانه به معنای عفو کردن و آن به نوبه خود مشتق از اَبْخُشاد^۲ در ایرانی باستان است (حسن‌دوست، فرهنگ ریشه‌شناختی، ۱/ ۴۱۹). به همین خاطر معنای صحیح «بخشایش»، گذشت و چشم‌پوشی کردن از گناه یا کار نادرست کسی است (دهخدا، لغت‌نامه، ۳/ ۴۴۱۵؛ معین، اسم مصدر - حاصل مصدر، ۵۴؛ انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۲/ ۸۳۸؛ حسن‌دوست کاربرد «بخشودن» در معنای عطا کردن را نتیجه خَلَطِ آن با «بخشیدن» دانسته است؛ بنگرید به: همو، فرهنگ ریشه‌شناختی، ۱/ ۴۱۸).

در نقطه مقابل «بخش» که بن مضارع از مصدر «بخشیدن» است (انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۲/ ۸۴۰)، مشتق از بَخْش^۳ در فارسی میانه و آن به نوبه خود مشتق از بَخْش^۴ در ایرانی باستان به معنای بخش کردن، تقسیم کردن و اختصاص دادن است (حسن‌دوست، فرهنگ ریشه‌شناختی، ۱/ ۴۲۰). از همین رو معنای اصلی «بخشیدن»، عطا کردن و دادن چیزی به کسی بدون دریافت چیزی در قبال آن است (دهخدا، لغت‌نامه، ۳/ ۴۴۲۰؛ معین، اسم مصدر - حاصل مصدر، ۵۴؛ انوری، همانجا).

در همین راستا اگرچه عفو کردن و بخشودن از معانی دیگر «بخشیدن» دانسته شده (دهخدا، لغت‌نامه، ۳/ ۴۴۲۱؛ معین، اسم مصدر - حاصل مصدر، ۵۵؛ انوری، همانجا؛ حسن‌دوست کاربرد «بخشیدن» در این معانی را نتیجه خلط آن با «بخشودن» دانسته است؛ بنگرید به: همو، فرهنگ ریشه‌شناختی، ۱/ ۴۲۰)، اما صفت «بخشنده» پیوسته به معنای عطاکننده به کار رفته است (دهخدا، لغت‌نامه، ۳/ ۴۴۱۹؛ انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ۲/ ۸۳۹). بر این اساس باید در ترجمه‌های فارسی قرآن کریم تفاوت معنایی میان صفات

1. abaxšāy

2. apa-xšāda

3. baxš

4. baxša

«بخشاینده/ بخشایش‌گر» و «بخشنده» و احتمال لغزش‌هایی از سوی مترجمان در فرق‌گذاری یا یکسان‌پنداری میان آن‌ها در نظر داشت.

با این مقدمه باید گفت در ترجمه‌های فارسی **قرآن کریم** از سده چهارم تا دوازدهم با تسامحاتی چهار الگو در ترجمه بسمله وجود داشته است: الگوی موافق واژه‌نامه‌های سده‌های ۵ و ۶، الگوی موافق **ترجمه تفسیر طبری**، الگوی ابوالفتوح رازی، و نهایتاً الگوهای منفرد. در زیر نکات و نمونه‌هایی درباره هر یک از این الگوها ذکر می‌شود.

۱-۳) الگوی موافق واژه‌نامه‌های سده‌های ۵ و ۶

همان‌طور که در بخش پیش گفتیم واژه‌نامه‌های سده‌های پنجم و ششم، رحمان را بخشاینده و رحیم را مهربان ترجمه کرده‌اند (کردی نیشابوری، **کتاب البلغة**، ۲؛ میدانی، احمد، **السامی**، ۲۵-۲۶؛ زمخشری، **مقدمه الادب**، ۱۶۴). با وجود این عملاً می‌بینیم تنها در دو ترجمه رشیدالدین میبیدی (درگذشته ۵۳۰) و شاه ولی‌الله دهلوی (درگذشته ۱۱۷۶) از این الگو پیروی شده است (میبیدی، **کشف الاسرار**، ۱/۲؛ دهلوی، **ترجمه قرآن مجید**، ۲، ۳، ۴۹، ۱۰۳، جاهای مختلف؛ نیز بنگرید به: لاهیجی، **تفسیر**، ۱/۱۴۱). دلیل این امر را می‌توان تا حد زیادی به الگو قرار گرفتن **ترجمه تفسیر طبری** برای ترجمه‌های پس از خود مربوط دانست؛ امری که آذرنوش را بر آن داشته از آن به ترجمه رسمی **قرآن** تعبیر کند (آذرنوش، **تاریخ ترجمه از عربی به فارسی**، ۲۵، ۳۳).

درباره میبیدی این نکته قابل ذکر است که او بسمله را در بسیاری از سوره‌ها، «بنام خداوند فراخ‌بخشایش مهربان» ترجمه کرده (میبیدی، **کشف الاسرار**، ۱/۳۹، ۲/۴۰۱، ۳/۲۸۴، جاهای مختلف) اما در پنج سوره از جمله فاتحه، «بنام خداوند جهان‌دار دشمن‌پرور ببخشاینده دوست‌بخشای مهربانی» (۱/۲، ۱۰/۱۸۱، ۲۰۳، ۲۲۰، ۲۳۴)، در چهار سوره، «بنام خداوند بخشاینده مهربان» (۱/۲، ۳/۵۴۶، ۵/۳۵۰، ۶/۳۲۵) و در سوره مؤمنون، «بنام خداوند بزرگ‌بخشایش مهربان» (۶/۴۱۳) ترجمه کرده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود او در همه موارد رحمان را با توصیفی از بخشاینده‌گی خداوند و رحیم را مهربان ترجمه کرده است.

۲-۳) الگوی موافق ترجمه تفسیر طبری

ترجمه تفسیر طبری از کهن‌ترین آثار منتشر به زبان فارسی دری است که به دست ما رسیده است (قزوینی،

قدیم‌ترین کتاب در زبان فارسی حالیه، ۶۲-۶۸). این ترجمه - تفسیر که در ایام حکومت امیر منصور بن نوح سامانی (حکومت: ۳۵۰-۳۶۶) و به دستور او توسط گروهی از علمای ماوراءالنهر فراهم آمده (ترجمه تفسیر طبری، ۵-۶)، در بیشتر ترجمه‌های پس از خود به خصوص در واژه‌گزینی و برابریابی تأثیرگذار بوده است (آذرنوش، تاریخ ترجمه، ۳۳، ۴۰، ۴۲). در این ترجمه به خلاف الگوی اول، رحمان مهربان و رحیم بخشاینده معادل‌یابی شده است (ترجمه تفسیر طبری، ۱/ ۱۰، ۱۸، ۲۰، ۱۹۹، ۲۸۸).

بسیاری از ترجمه‌های کهن این برابرها را پذیرفته‌اند (بنگرید به: رجائی بخارائی و جوینی، فرهنگ لغات قرآن خطی آستان قدس رضوی شماره ۴، ۲۲۵؛ ترجمه موزه قرآن پارس، ۱۲، ۲۷، ۴۱؛ سورآبادی، ترجمه و قصه‌های قرآن، ۱/ ۲، ۲۷، ۲/ ۹۹۷، ۱۱۸۳؛ سورآبادی، تفسیر، ۳/ ۱۷۷۲، ۴/ ۲۵۷۷؛ برگردانی کهن از قرآن کریم، ۴۰۷) یا با توضیحی افزوده قرین ساخته‌اند مانند ترجمه سوره مائده از قرآنی کوفی که در آن چنین آمده است: «مهربان به توفیق دادن بر طاعتها، بخشاینده به نگاه داشتن از معصیتها» (سوره مائده از قرآن کوفی، ۱). در برخی ترجمه - تفسیرها که ترجمه‌ای از بسمله از آن‌ها در دست نیست نیز رحیم، بخشاینده (/ و بخشاینده) و نه مهربان ترجمه شده است (بخشی از تفسیری کهن، ۱۳۹؛ بخشی از تفسیری کهن به پارسی، ۱۷۲، ۱۸۱؛ تفسیر قرآن پاک، ۹۹، ۱۰۰).

اما یک مورد ویژه، قرآن قدس است که از گونه زبانی سیستانی و به شدت متأثر از زبان فارسی میانه است (رواقی، فرهنگ برابرها قرآن قدس، ۱۲۲). در این ترجمه کهن، علاوه بر برگردان بسمله به: «بنام خدای مهربانی بخشاینده» (قرآن قدس، ۱/ ۶۵، ۱۶۱، ۱۶۵، ۲/ ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۳۲، جاهای مختلف)، ترجمه‌های: «بنام خدای مهربانی رحمت‌کنار» (۱/ ۱۲، ۲۸، ۴۹، ۱۰۱، جاهای مختلف) و «بنام خدای روزی‌دادار رحمت‌کنار» (۱/ ۸۲، ۱۳۲، ۱۸۴، ۲/ ۲۴۶، ۲۵۸، ۲۹۸، جاهای مختلف) نیز دیده می‌شود.

درباره واژه‌های رحمت‌کنار و روزی‌دادار باید گفت پسوند -ār در فارسی میانه وقتی به بن مضارع یا ماضی متصل می‌شود، صفت فاعلی می‌سازد (راستارگویا، دستور زبان فارسی میانه، ۳۸؛ رواقی، فرهنگ برابرها قرآن قدس، ۱۳۹-۱۵۳). بنابراین معادل این دو واژه در فارسی نو، رحمت‌کننده و روزی‌دهنده است که واژه اخیر تنها یک بار در قرآن قدس، در ترجمه بسمله سوره سبأ به کار رفته است یعنی «بنام خدای روزی‌دهنده بخشاینده» (قرآن قدس، ۲/ ۲۸۰). جالب است که در تنها نمونه در دسترس دیگر از ترجمه‌های قرآن کریم به گونه سیستانی یعنی در ترجمه سوره مائده (رواقی، فرهنگ برابرها قرآن قدس، ۴۳)،

بسمله به صورت: «بنام خدای روزی دادار رحمت‌گزار» ترجمه شده است (ترجمه سوره مائده، ۱۰۷).

ترجمه رحمان به روزی‌دهنده یا مشابه آن در بسیاری از ترجمه‌های قرآن کریم دیده می‌شود (بخشی از تفسیری کهن، ۱۴۴؛ نسفی، تفسیر، ۳/۱؛ ترجمه قرآن ری، ۱، ۲، ۲۳، ۴۶، ۷۱، جاهای مختلف). ابوبکر عتیق نیشابوری مشهور به سوراآبادی (درگذشته ۴۹۴) با تفصیلی بیشتر بسمله را چنین ترجمه کرده است: «بنام خدای سزاوار پرستش، آن مهربان بروزی دادن، آن بخشاینده بگناه آمرزیدن» (سوراآبادی، ترجمه و قصه‌های قرآن، ۱/۱؛ برای همین ترجمه بنگرید به: برگردانی کهن از قرآن کریم، ۱). او در توضیح می‌گوید: «گرچه رحیم و رحمن هر دو مشتق است از رحمت؛ لکن نام رحمن، رحمتِ روزی و نعمت فایده دهد و نام رحیم، رحمتِ عفو و مغفرت فایده دهد، و روزی و نعمت جدا بود و عفو و مغفرت جدا» (سوراآبادی، تفسیر، ۱/۱۵).

به همین قیاس برخی ترجمه‌ها واژه «بخشنده» را برای رحمان برگزیده‌اند (نسفی، تفسیر، ۴/۱؛ کاشانی، فتح‌الله، منهج الصادقین، ۱/۱۰۹). پیش از این گفتیم معنای «بخشنده»، عطاکننده است نه عفوکننده؛ به همین جهت مولی فتح‌الله کاشانی (درگذشته ۹۸۸) در ترجمه آیه ۳ سوره فاتحه چنین نوشته است: «یعنی خدای که بخشنده نعمت است بر خلقان و آمرزنده عاصیان در آن جهان» (همانجا).

به عنوان یک نکته فرعی در این بحث باید یادآور شد ترجمه رحیم به بخشاینده/آمرزنده عاصیان تنها در برخی ترجمه‌ها دیده می‌شود (بنگرید به: نسفی، تفسیر، ۳/۱، ۲۴۶؛ ترجمه قرآن ری، ۱؛ کاشانی، فتح‌الله، منهج الصادقین، ۱/۱۰۹). پیرو اختصاص رحیم به مؤمنان که در برخی روایات و آراء تفسیری به آن‌ها اشاره شد (فصل ۲-۲)، برخی ترجمه‌ها آن را تنها ناظر به آمرزش مؤمنان (سوراآبادی، تفسیر، ۱/۱۱-۱۲، ۱۷؛ تفسیر شُنُقَشی، ۳، ۲۹، ۱۰۱، ۱۴۱) و برخی دیگر آن را ناظر به هدایت و توفیق مؤمنان در این جهان و آمرزش و برخورداری آنان از نعیم بهشتی در جهان دیگر (تفسیر قرآن کمبریج، ۲/۳۹۱؛ اسفراینی، تاج التراجم، ۱/۴۴-۴۵؛ میدی، کشف الاسرار، ۱/۷-۸؛ ابوالفتوح رازی، روض الجنان، ۱/۵۸؛ جرجانی، حسین بن حسن، جلاء الازهان، ۱/۱۶، ۲۰-۲۱؛ کاشانی، فتح‌الله، منهج الصادقین، ۱/۹۸-۹۹؛ قس: همان، ۱/۱۰۹) دانسته‌اند.

۳-۳) الگوی ترجمه ابوالفتوح رازی

ابوالفتوح رازی (درگذشته ۵۵۴) مفسر مشهور شیعی، بسمله را در مواضع متعددی چنین ترجمه کرده است: «به نام خدای/ایزد بخشاینده بخشایشگر» (ابوالفتوح رازی، روض الجنان، ۱/۶۲، ۲/۲۶۴، ۱۰/۸۹).

۲۲۳، جاهای مختلف). این ترجمه از بسمله پیش از ابوالفتوح، در کهن‌ترین نسخه خطی تاریخ‌دار فارسی نو یعنی *کتاب الابنیه عن حقائق الادویه* موفق‌الدین ابومنصور علی هروی که توسط علی بن احمد اسدی طوسی شاعر و فرهنگ‌نامه‌نویس معروف در شوال ۴۴۷ کتابت شده، دیده می‌شود (قزوینی، *قدیم‌ترین کتاب*، ۶۶-۶۵؛ برای اصلاح نام مؤلف بنگرید به: عمادی حائری، «کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن»، ۴).

همین ترجمه در ابتدای کتاب *وجوه قرآن* حبیبش تفسیری (درگذشته حدود ۶۰۰) نیز وجود دارد (ص ۱). اما به نظر می‌رسد در اینجا سهوی برای ابوالفتوح در انتخاب واژه معادل رخ داده است؛ چرا که خود او صراحت دارد رحمت که مبدأ اشتقاق این دو لفظ است، به معنای نعمت است زیرا انتساب رقت قلب و شفقت به خداوند روا نیست و از سوی دیگر ترک عقوبت و اراده خیر نیز تحت انعام الهی به آفریدگان قرار می‌گیرد (ابوالفتوح رازی، *روض الجنان*، ۱/۵۸).

در ابتدای همین بخش خاطر نشان شد که مصدرهای «بخشایدن/بخشودن» و مشتقات آن‌ها به معنای عفو و گذشت است و این مصدر «بخشیدن» است که به معنای انعام و اعطاء است؛ از این رو بهتر بود ابوالفتوح متناسب با دیدگاه تفسیری خود از صفات «بخشاینده» و «بخشایشگر» استفاده نمی‌کرد. هم‌چنین به‌رغم آن‌که ابوالفتوح قول صحیح را متفاوت بودن معانی رحمان و رحیم دانسته (همانجا)، هیچ توضیحی درباره علت انتخاب این برابرها و تمایز بین آن‌ها نمی‌دهد (بنگرید به: ابوالفتوح رازی، *روض الجنان*، ۱/۵۸-۶۱، ۷۴).

۳-۴) الگوهای منفرد

برخی از ترجمه‌های بسمله ذیل هیچ‌کدام از الگوهای سه‌گانه فوق نمی‌گنجند که در این فصل به آن‌ها می‌پردازیم. معین‌الدین نیشابوری در *تفسیر بصائر یمینی* که پس از سال ۵۵۲ نگاشته شده، رحمان را بسیار رحمت و رحیم را پیوسته رحمت ترجمه کرده و در توضیح آن افزوده خداوند در دنیا به بندگان یا توفیق طاعت می‌دهد و یا توفیق ترک معصیت؛ و چون امور دنیا بر تناوب و تعاقب است، رحمتها بسیار است که به هر وقت و هر کار تازه می‌شود. اما رحمت خداوند در آخرت پیوسته است چراکه طاعت و معصیتی نیست که سبب تازه شدن رحمت شود (نیشابوری، *تفسیر بصائر یمینی*، ۱/۱۱-۱۲).

واعظ کاشفی مفسر سنی مذهب و صاحب *مواهب علیّه* که تفسیر خود را در سال ۸۹۹ تألیف کرده، کاربرد رحمان و رحیم در آیات اول و سوم سوره فاتحه را به معنای متفاوت گرفته، آن‌ها را در آیه اول «نیک‌بخشنده بر

خلق به وجود حیات، بخشاینده و مهربان بر ایشان به بقاء و محافظت‌کننده از آفات» و در آیه سوم «بخشنده وجود بار دیگر در آخرت بعد از فنای جهانیان، بخشاینده دیگر باره به رأفت و رحمت بر مومنان و درآورنده ایشان به بهشت جاودان» ترجمه کرده است (کاشفی، **مواهب علیّه**، ۱/ ۱). به نظر می‌رسد بخشاینده در ترجمه او چندان ناظر به عفو و آمرزش نیست بلکه همچون ابوالفتوح مطلق انعام الهی را مد نظر دارد. هم‌چنین باید به نورالدین کاشانی اشاره کرد که در ترجمه‌ای که در سال ۱۱۲۰ نگاشته، رحمان را مهربان به همه بندگان در دنیا و رحیم را مهربان به مؤمنان در آخرت ترجمه کرده است (کاشانی، نورالدین، **کتاب مبین**، ۴، ۶۲۹، ۷۷۷، ۸۹۳).

در پایان بحث از الگوهای منفرد در ترجمه بسمله می‌توان به مواردی اشاره کرد که به علم بودن و بالتبع ترجمه‌ناپذیر بودن رحمان توجه داشته‌اند. در **قرآن** شماره ۴ آستان قدس رضوی در ترجمه آیه: «إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا» (مریم / ۴۴)، رحمان، خدا و در ترجمه آیه ۹۲ همان سوره، خدای بخشاینده ترجمه شده است (رجائی بخارائی و جوینی، **فرهنگ لغات قرآن خطی آستان قدس رضوی شماره ۴**، ۲۲۵). در **قرآن قدس** در همه بیست موردی که رحمان در سوره‌های مریم و طه به کار رفته، برابر نهاد خدای به کار رفته است (**قرآن قدس**، ۲/ ۱۹۴-۱۹۸، ۲۰۲، ۲۰۳). یک نمونه جالب آیه: «وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ فَاتَّبِعُونِي» (طه / ۹۰) است که چنین ترجمه شده است: «و خداوند شما خدای است؛ پس روی کنید مرا» (**قرآن قدس**، ۲/ ۲۰۲). در غیر این دو سوره نیز در **قرآن قدس**، رحمان خدای ترجمه شده است (**قرآن قدس**، ۱/ ۱۵۵، ۲/ ۲۰۶، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۸۹، جاهای مختلف).

نتیجه

در بخش نخست این مقاله دیدیم نام الهی الرحمن پیش از نزول **قرآن** کریم نزد قبایل منشعب از کلان‌قبیله اُرد که در سده‌های نخست میلادی به شمال شبه جزیره مهاجرت کرده بودند و نیز بنی حنیفه، قوم مسیلمه کذاب که در مرکز عربستان سکونت داشتند، آشنا و شناخته بود اما قریش، قوم پیامبر (ص) که اولین مخاطبان **قرآن** بودند، یا آن را نمی‌شناختند یا از کاربرد آن کراهت داشتند. در کتیبه‌های عربستان جنوبی نیز از نیمه سده پنجم میلادی، رحمانان برای خدای متعال در کتیبه‌های یهودی/یهودی - یگانه‌پرستی و برای شخص اول تثلیث در کتیبه‌های مسیحی به کار می‌رفته است.

به رغم وجود این شواهد تاریخی و کتیبه‌شناختی که علم بودن رحمان را نشان می‌دهد، آنچه که عملاً در

سنت اسلامی شهرت یافت، صفت تلقی کردن آن و تلاش برای یافتن تفاوت معنایی آن با صفت الهی رحیم بود. این رویکرد به ترجمه‌های **قرآن کریم** نیز کشیده شد و از **ترجمه تفسیر طبری** که نخستین ترجمه **قرآن** کریم به زبان فارسی بود تا عصر حاضر امتداد یافت. برابرنهادهای مهربان، بخشنده، روزی‌دهنده، بخشاینده، بزرگ‌بخشایش، فراخ‌بخشایش، بسیاربخشایش و پیوسته‌بخشایش از پرتداول‌ترین معادل‌هایی بودند که در سده‌های چهارم تا دوازدهم برای رحمان به کار رفته‌اند.

اگر علم بودن رحمان پذیرفته شود، مانند علم‌های دیگر نباید ترجمه شود. به عنوان مثال اگر نام شخصی «علی محمودی» باشد، مسلماً کسی جایز نمی‌داند او را «والای ستودنی» صدا کنند. علم می‌تواند صفت بگیرد. همان‌طور که دیدیم رحمانان در کتیبه‌های عربستان جنوبی گاه به بخشاینده^۱ و متعال^۲ توصیف شده است. رحمان نیز در بسمله و پنج موضع دیگر در قرآن کریم با رحیم توصیف شده است.

به نظر می‌رسد با توجه به کاربردها در **قرآن کریم** و بحث‌های ریشه‌شناختی فارسی که پیش از این بدان اشاره شد، بهترین معادل برای رحیم، بخشاینده است که کاربرد آن را پیش از این در الگوی **ترجمه تفسیر طبری** شاهد بودیم. هم‌چنین با توجه به آن‌که فارسی‌زبانان عموماً «خدا» را معادل الله به کار برده‌اند ترجمه پیشنهادی این مقاله برای بسمله چنین است: «به نام خدای رحمان بخشاینده». در زبان انگلیسی نیز با توجه به آن‌که اسم **مرسی** و صفت **مرسی‌فول**^۳ تا حد خوبی مؤلفه‌های معنایی رحیم را نمایندگی می‌کنند، ترجمه پیشنهادی بسمله به زبان انگلیسی چنین خواهد بود:

In the name of Allah al-Rahmān the Merciful.

منابع

- ۱- **قرآن کریم**.
- ۲- آذرنوش، آذرتاش، **تاریخ ترجمه از عربی به فارسی از آغاز تا عصر صفوی**، تهران، سروش، ۱۳۷۵ ش.
- ۳- ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن محمد، **تفسیر القرآن العظیم مُسنَدًا عن رسول الله (ص) و الصحابة و التابعین**، به کوشش اسعد محمد طیب، مکه/ریاض، مکتبه نزار مصطفی الباز، ۱۴۱۷.
- ۴- ابن انباری، محمد بن قاسم، **الزاهر فی معانی کلمات الناس**، به کوشش حاتم صالح ضامن، بغداد، دار

1. rḥmnⁿ mtrḥmⁿ

2. rḥmnⁿ ʿlyⁿ

3. mercy / merciful .

- ۵- ابن بابويه، محمد بن علی، **التوحيد**، به کوشش سیدهاشم حسینی طهرانی و علی اکبر غفاری، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۵۷ش.
- ۶- ابن درید، محمد بن حسن، **جمهرة اللغة**، به کوشش رمزی منیر بعلبکی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۷م.
- ۷- ابن سعد، محمد، **الطبقات الكبرى**، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر.
- ۸- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، **الفهرست**، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰ش.
- ۹- ابن هشام، عبدالله بن یوسف، **مغنی اللیب**، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، صیدا/ بیروت، المكتبة العصرية، ۱۴۱۱.
- ۱۰- ابن هشام، عبدالملک، **السيرة النبوية**، به کوشش مصطفی سقا، ابراهیم ایاری و عبدالحفیظ شلبی، قاهره، مطبعة مصطفى البابي الحلبي و اولاده، ۱۳۵۵.
- ۱۱- ابوالبراء عکبری، عبدالله بن حسین، **التبيان في إعراب القرآن**، بیروت، دار الفکر، ۲۰۰۵م.
- ۱۲- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، **روض الجنان و روح الجنان في تفسير القرآن**، به کوشش محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱ش.
- ۱۳- ادیب نظزی، حسین بن ابراهیم، **المرفاة**، به کوشش سیدجعفر سجادی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۶ش.
- ۱۴- اسفراینی، شاهفور بن طاهر، **تاج التراجم في تفسير القرآن للأعاجم**، به کوشش نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی؛ دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۵ش.
- ۱۵- اعلم شنتمری، یوسف بن سلیمان، **النکت في تفسير كتاب سيوييه**، به کوشش یحیی مراد، بیروت، دار الکتب العلمية، ۱۴۲۵.
- ۱۶- انوری، حسن، **فرهنگ بزرگ سخن**، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۲ش.
- ۱۷- بخارائی، محمد بن محمد بن نصر، **المستخلص يا جواهر القرآن**، به کوشش مهدی درخشان، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ۱۸- **بخشی از تفسیری کهن**، به کوشش محمد روشن، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱ش.
- ۱۹- **بخشی از تفسیری کهن به پارسی**، به کوشش سیدمرتضی آیه الله زاده شیرازی و علی رواقی، تهران، مرکز فرهنگی نشر قبله؛ دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۵ش.
- ۲۰- **برگردانی کهن از قرآن کریم**، به کوشش علی رواقی، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۳ش.
- ۲۱- بیهقی، احمد بن حسین، **شعب الإیمان**، به کوشش محمد سعید زغلول، بیروت، دار الکتب العلمية، ۱۴۲۱.
- ۲۲- پاکتچی، احمد، «ازد»، **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، جلد ۸، صص ۲۳-۳۱، تهران، مرکز دائرةالمعارف

بزرگ اسلامی، ۱۳۷۷ش.

- ۲۳- پاکتچی، احمد، «رحمن»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، جلد ۲۴، صص ۶۷۶-۶۸۷، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۸ش.
- ۲۴- *تهذیب الاسماء*، به کوشش علی اوسط ابراهیمی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۷ش.
- ۲۵- *تراجم الأعاجم*، به کوشش مسعود قاسمی و محمود مدبری، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۶ش.
- ۲۶- *ترجمه تفسیر طبری*، به کوشش حبیب یغمائی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۹ش.
- ۲۷- «ترجمه سورة مائده»، به کوشش علی رواقی، *آینه میراث*، دوره جدید سال دوم، شماره ۲۴، ضمیمه شماره اول، بهار ۱۳۸۳ش.
- ۲۸- *ترجمه قرآن ری* (نسخه مورخ ۵۵۶ هجری)، به کوشش محمدجعفر یاحقی، مشهد، مؤسسه فرهنگی شهید محمد رواقی، ۱۳۶۴ش.
- ۲۹- *ترجمه قرآن موزه پارس*، به کوشش علی رواقی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ش.
- ۳۰- *تفسیر شتقی: گزاره‌ای از بخشی از قرآن کریم*، به کوشش محمدجعفر یاحقی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ش.
- ۳۱- *تفسیر عسکری*، به کوشش سیدمحمدباقر موحد ابطحی، قم، مؤسسه الإمام المهدی، ۱۴۳۳.
- ۳۲- *تفسیر قرآن پاک*، به کوشش مجتبی مینوی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸ش.
- ۳۳- *تفسیر قرآن کمبریج*، به کوشش جلال متینی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹ش.
- ۳۴- *تفسیر قمی*، منسوب به علی بن ابراهیم قمی، به کوشش سیدمحمدباقر موحد ابطحی، قم، مؤسسه الإمام المهدی، ۱۴۴۲.
- ۳۵- ثعلبی، احمد بن محمد، *الکشف و البیان*، به کوشش ابو محمد بن عاشور و نظیر ساعدی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲.
- ۳۶- جرجانی، حسین بن حسن، *جلاء الأذهان و جلاء الأحزان (تفسیر گاوزر)*، به کوشش میرجلال‌الدین محدث ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۸.
- ۳۷- جرجانی، علی بن محمد، *ترجمان القرآن*، تدوین عادل بن علی بن عادل الحافظ، به کوشش سیدمحمد دبیرسیاقی، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۰ش.
- ۳۸- جمال قرشی، *الصراح من الصحاح*، به کوشش محمدحسین حیدریان، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۹۷ش.
- ۳۹- حبیب تفسیری، *قانون ادب*، به کوشش غلامرضا طاهر، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱ش.
- ۴۰- حبیب تفسیری، *وجوه قرآن*، به کوشش مهدی محقق، تهران، بنیاد قرآن، ۱۳۶۰ش.

- ۴۱- حسن دوست، محمد، *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۳ ش.
- ۴۲- خامه‌گر، محمد، «روی‌کردی نوین در ترجمهٔ بسمله با تحلیل ساختارهای زبانی آن از دیدگاه جوادى آملی»، *معارج*، سال اول، شمارهٔ ۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۴ ش.
- ۴۳- خطیب کرمانی، حسن، *ملخص اللغات*، به کوشش سید محمد دبیرسیاقی و غلامحسین یوسفی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲ ش.
- ۴۴- خوانین‌زاده، محمدعلی، «جستاری معناشناختی در علم بودن اسم الرحمن»، *پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری*، سال چهارم، شمارهٔ ۸، زمستان ۱۴۰۲ ش.
- ۴۵- دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه*، به کوشش محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
- ۴۶- دهلوی، احمد بن عبدالرحیم، *قرآن مجید مع تفسیر حسینی*، سراوان، کتابفروشی نور.
- ۴۷- راستارگویوا، و.س.، *دستور زبان فارسی میانه*، ترجمهٔ ولی‌الله شادان، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷ ش.
- ۴۸- رجائی بخارائی، احمدعلی و جوینی، عزیزالله، *فرهنگ لغات قرآن خطی آستان قدس رضوی شمارهٔ ۴ با ترجمهٔ فارسی کهن*، تهران، مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳ ش.
- ۴۹- رضایی کهنمویی، علی، «بازکاوشی در معنای دو زیبانام رحمان و الرحیم با روی‌کرد ساختارشناسی صرفی»، *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، سال پنجاه و چهارم، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۰ ش.
- ۵۰- رواقی، علی، *فرهنگ برابرزادهای قرآن قدس*، تهران، انتشارات دکتر محمود افشار/ انتشارات سخن، ۱۴۰۲ ش.
- ۵۱- روبن، کریستین ژولین، *۱۴۰۰ سال پادشاهی در عربستان پیش از اسلام*، گزینش، ترجمه و تحقیق محمدعلی خوانین‌زاده، تهران، حکمت، ۱۴۰۱ ش.
- ۵۲- زجاج، ابراهیم بن سَری، *تفسیر أسماء الله الحسنی*، به کوشش احمد یوسف دقاق، دمشق/ بیروت، دار المأمون للتراث، ۱۴۰۶.
- ۵۳- زمخشری، محمود بن عمر، *الکشاف*، به کوشش محمد علیان مرزوقی، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷.
- ۵۴- زمخشری، محمود بن عمر، *مقدمهٔ الأدب*، به کوشش مهدی محقق، تهران، مؤسسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه تهران - دانشگاه مک‌گیل، ۱۳۸۶ ش.
- ۵۵- زوزنی، حسین بن احمد، *کتاب المصاדר*، به کوشش تقی بینش، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۴ ش.
- ۵۶- سلمی، محمد بن حسین، *حقائق التفسیر*، به کوشش سید عمران، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۱.
- ۵۷- سورآبادی، عتیق بن محمد، *ترجمه و قصه‌های قرآن از روی نسخهٔ موقوفه بر تربت شیخ جام*، به کوشش

یحیی مهدوی و مهدی بیانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۸ش.

- ۵۸- سورآبادی، عتیق بن محمد، *تفسیر سورآبادی*، به کوشش سعیدی سیرجانی، تهران، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۱ش.
- ۵۹- *سوره مائده از قرآن کوفی با ترجمه استوار فارسی*، به کوشش احمدعلی رجائی، مشهد، اداره امور فرهنگی آستان قدس، ۱۳۵۰ش.
- ۶۰- سیوطی، عبدالرحمان بی ابی بکر، *الإتقان فی علوم القرآن*، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، هیئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۷۵م.
- ۶۱- صفی پوری، عبدالرحیم بن عبدالکریم، *منتهی الأرب فی لغات العرب*، به کوشش علیرضا حاجیان نژاد، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۹۷ش.
- ۶۲- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البیان*، به کوشش سیدهاشم رسولی محلاتی و سیدفضل الله یزدی طباطبایی، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۶۳- طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الرسل و الملوك*، به کوشش دخویه، لیدن، بریل، ج ۳، ۱۸۸۵م، ج ۴، ۱۸۹۰م.
- ۶۴- طبری، محمد بن جریر، *تفسیر الطبری*، به کوشش محمود شاکر و احمد شاکر، قاهره، مکتبه ابن تیمیه.
- ۶۵- عبدالباقی، محمد فؤاد، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم*، قاهره، دار الکتب المصریة، ۱۳۶۴.
- ۶۶- عمادی حائری، سیدمحمد، «کهن ترین نسخه مترجم قرآن، تحلیل متن، بررسی دستنوشته، زیبایی شناسی هنر قدسی»، *ضمیمه آینه میراث*، شماره ۱۹، ۱۳۸۹ش.
- ۶۷- عیاشی، محمد بن مسعود، *التفسیر*، به کوشش هاشم رسولی محلاتی، تهران، اسلامیة، ۱۳۸۰ق.
- ۶۸- فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
- ۶۹- فراهی، ابونصر بن ابوبکر، *نصاب الصبیان*، تهران، انتشارات مجمع علمی اسلامی، ۱۴۰۲.
- ۷۰- قاضی خان بدر محمد دهار، *دستور الإخوان*، به کوشش سعید نجفی اسداللهی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹ش.
- ۷۱- *قرآن قدس: ترجمه ای کهن از قرآن*، به کوشش علی رواقی، تهران، انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار؛ انتشارات سخن، ۱۴۰۲ش.
- ۷۲- قزوینی، محمد، «قدیم ترین کتاب در زبان فارسی حالیه»، *بیست مقاله قزوینی*، جلد ۱، ص ۶۲-۷۰، به کوشش ابراهیم پورداود، تهران، چاپخانه شرق، ۱۳۳۲ش.
- ۷۳- کاشانی، فتح الله بن شکرالله، *منهج الصادقین*، به کوشش سید ابوالحسن مرتضوی و علی اکبر غفاری، تهران، انتشارات علمیة اسلامیة.
- ۷۴- کاشانی، نورالدین، *کتاب مبین*، به کوشش رسول جعفریان، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیة اصفهان، ۱۳۹۳ش.

- ۷۵- کاشفی، حسین بن علی، **مواهب علیه**، به کوشش سیدمحمدرضا جلالی نائینی، تهران، اقبال، ۱۳۱۷ش.
- ۷۶- کردی نیشابوری، یعقوب، **کتاب البلغة**، به کوشش مجتبی مینوی و فیروز حریرچی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ش.
- ۷۷- کرمنی، علی بن محمد، **تکملة الاصناف**، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۳ش.
- ۷۸- کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الإسلامية، ۱۳۸۷ش.
- ۷۹- لاهیجی، محمد بن علی، **تفسیر شریف لاهیجی**، به کوشش میرجلال الدین محدث ارموی و محمدابراهیم ارموی، تهران، علمی، ۱۳۴۰ش.
- ۸۰- **لسان التنزیل**، به کوشش مهدی محقق، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵ش.
- ۸۱- متحمّد مروزی، محمد بن منصور، **الدرر فی الترجمان**، به کوشش محمد سرور مولائی، تهران، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
- ۸۲- معین، محمد، **اسم مصدر- حاصل مصدر**، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳ش.
- ۸۳- منزوی، علینقی، **فرهنگ نامه های عربی به فارسی**، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ش.
- ۸۴- میبدی، رشیدالدین احمد، **کشف الاسرار و عدّة الابرار**، به کوشش علی اصغر حکمت، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵۷ش.
- ۸۵- میدانی، احمد بن محمد، **السامی فی الاسامی**، به کوشش سیدجعفر شهیدی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۵ش.
- ۸۶- میدانی، سعید بن احمد، **الاسمی فی الاسماء**، به کوشش جعفرعلی امیدی نجف آبادی، تهران، اسوه، ۱۳۷۷ش.
- ۸۷- میرحسینی، یحیی، رجبی پور میبدی، انسیه و صحرائی اردکانی، کمال، «تحلیلی بر ترجمه و تفسیر بسمله در کشف الاسرار میبدی»، **پژوهش نامه قرآن و حدیث**، شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ش.
- ۸۸- نحّاس، احمد بن محمد، **إعراب القرآن**، به کوشش خالد العلی، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۲۹.
- ۸۹- نحّاس، احمد بن محمد، **معانی القرآن الکریم**، به کوشش محمد علی صابونی، مکه، جامعة أمّ القرى، ۱۴۰۸.
- ۹۰- نسفی، عمر بن محمد، **تفسیر نسفی**، به کوشش عزیزالله جوینی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۳ش.
- ۹۱- نیشابوری، محمد بن محمود، **تفسیر بصائریمینی**، به کوشش علی رواقی، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۸ش.
- ۹۲- همدانی، حسن بن احمد، **صفة جزيرة العرب**، به کوشش محمد بن علی اکوع حوالی، صنعاء، مکتبة الإرشاد، ۱۴۱۰.

۹۳- واقدی، محمد بن عمر، *المغازی*، به کوشش مارسدن جونس، آکسفورد، انتشارات دانشگاه آکسفورد، ۱۹۶۶م.

94. Beeston, A.F.L., Ghul, M.A., Müller, W.W., Ryckmans, J., *Sabaic Dictionary (English-French-Arabic)*, Beirut, Librairie du Liban/ Louvain-la-Neuve: Éditions Peeters, 1982.
95. Gardet, Louis, Carra de Vaux, B., "Basmala", in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition, Leiden: Brill, 1960.
96. Jomier, Jacques, "The Divine Name "al-Rahmān" in the Qur'ān" (1957), translated by Andrew Rippin, in: Rippin, Andrew, *The Qur'an, Style and Contents*, Aldershot, Ashgate, 2001.
97. Kościelniak, Krzysztof, "Jewish and Christian Religious Influences on pre-Islamic Arabia on the Example of the Term RĤMNN (the Merciful)", *Orientalia Christiana Cracoviensia*, vol.3, pp. 67-74, 2011.
98. Lipiński, Edward, *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Leuven, Peeters, 1997.
99. *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, 11th edition, Massachusetts, Merriam-Webster, Inc., 2009.
100. Robin, Christian Julien, "Yemen", in: McAuliffe, Jane Dammen, *Encyclopaedia of the Qur'ān*, Leiden/ Boston, Brill, 2006.
101. Sinai, Nicolai, *Key Terms of the Qur'an: A Critical Dictionary*, Princeton/ Oxford, Princeton University Press, 2023.
102. Weninger, Stefan, Khan, Geoffrey, Streck, Michael, Watson, Janet, *The Semitic Languages: An International Handbook*, Berlin/ Boston: De Gruyter, 2011.